אחד מגדולי תלמידיו של ר' חיים מוולוז'ין, ראה בר' חיים את אחד
מגדולי הדור ובעל הרח דובב מעך יפה מוולוז'ין, מב-
תר"ג, שמשה בנו הרב של ר' חיים מוולוז'ין, מב-

ירושלים תשי"ח

תולדות

מרדכי ג' יפה

תל אביב תשי"ב

ם ש ר ש י ם

ווילנה וצפת במאות הי"ח והי"ט

שני מאורעות אירעו בקרב יהדות ליטה במחצית המאה הי"ח:
תורת הנגלה על תורת הנסתר, ומשה חיים לוצאטו (1707) ומשה
חיים, תלמיד ורעו של הגר"א מווילנה, נסעו לצפת ושם נתקבלו
בהתלהבות גדולה. הגר"א עצמו לא נסע לצפת, אבל הוא הוא
שהכשיר את הקרקע לקבלת הקבלה בליטה. הוא הוא שהפך את
הקבלה מתורת יחידים לתורת הכלל. הוא הוא שהפך את הקבלה
מתורה שבעל פה לתורה שבכתב. הוא הוא שהפך את הקבלה
מתורה סתומה לתורה מפורשת. הוא הוא שהפך את הקבלה
מתורה חיצונית לתורה פנימית. הוא הוא שהפך את הקבלה
מתורה נסתרת לתורה נגלית. הוא הוא שהפך את הקבלה
מתורה שבלב לתורה שבפה. הוא הוא שהפך את הקבלה
מתורה שבפה לתורה שבכתב. הוא הוא שהפך את הקבלה
מתורה שבכתב לתורה שבעל פה. הוא הוא שהפך את הקבלה
מתורה שבעל פ

אגודת "גם ציונים" בשנות השמונים, ואגודת "נצח ישראל"

"שיבת ציון וולוז'ין הוציאה מקרבה את טובי הרבנים והמנהיגים הרוחניים, ובמשך כל תשעים שנות קיומה היתה לבית מדרש לתורה ציון ממנה משך חום על קהילות חלוצי ההתישבות בארץ־ישראל ועל כל גדולי התורה אשר נצמרפו לתנועת חיבת ציון בווילוז'ין למדו ר' שמואל מוהליבר, ר' מרדכי אליאשברג, ר' מרדכי גימפל יפה, ר' יהודה בריון — מייסד ישוב "ישיבת וולוז'ין למד בה בתקופה זו. ולא זו בלבד. גם שתי אגודות ציוניות נוסדו בוולוז'ין בעשרים השנים־האחרונות לקיומה:

"עוד הוכיר אלהינו לפליטה גדולה

גמלת לוושטת בעריסת הדפ"ח".

אחד ממלמדיה:

הרב"ב נתן (1892) שמשה שימש מרבן רוחני לעולה, ועלה ארצה. שם מת בחיפה ונקבר בהר הזיתים. על מצבתו חקוקה הכתובת: "פה נח ארי' יהודה בן הרב שמואל מוהליבר, מחבר ספר "שאלת שלום" ומחבר ספר "מרכבת יהודה" — נפטר בי' תמוז תרנ"ב לפ"ק".

ר' חיים מוהליבר הזה מייסד שושלת רבנים ומנהיגים שהשפיעו רבות על חיי הרוח בארץ־ישראל.

ר' חיים מוהליבר נולד בשנת תקס"ח (1808) בעיר וולוז'ין, שבליטא. אביו, ר' שמואל מוהליבר, היה תלמיד חכם מופלג ומקובל, ומחבר הספרים "שאלת שלום" ו"מרכבת יהודה". בהיותו בן שבע עשרה שנה נשא לאשה את בתו של ר' יצחק בן־עטר, ממנהיגי הקהילה היהודית בווילנה. אחרי נישואיו ישב ר' חיים בבית חותנו ולמד תורה בחברותא עם גיסו, ר' יוסף בן־עטר, שהיה אחר־כך לרב בעיר קובנה.

בשנת תקצ"ט (1839) נתמנה ר' חיים מוהליבר לרב בעיר מיר, שבמחוז מינסק. שם כיהן כרב ומנהיג רוחני במשך שלוש עשרה שנה. בשנת תרי"ב (1852) נתמנה לרב בעיר סלונים, שבמחוז מוהילב. שם כיהן כרב ומנהיג רוחני במשך שלושים שנה, עד יום מותו.

ר' חיים מוהליבר היה מגדולי הרבנים שהתנגדו בכל תוקף לרעיון הרפורמה בדת. הוא היה מראשי המתנגדים לשינויים שהכניסו רבני גרמניה בתפילה ובטקסי הדת. הוא היה מראשי המתנגדים להקמת בתי־תפילה שבהם ישבו המתפללים יחד עם הנשים, ולהנהגת הדרשות בבתי־הכנסת בשפה הגרמנית. הוא היה מראשי המתנגדים להנהגת הקונפירמציה, שהנהיגו הרפורמים בטקסי הברית.

ר' חיים מוהליבר היה מראשי המתנגדים להקמת בתי־ספר לבנות בקרב יהודי רוסיה, שבהם נלמדו מקצועות חול בשפה הרוסית. הוא היה מראשי המתנגדים להקמת בתי־ספר לרבנים, שבהם נלמדו מקצועות חול בשפה הגרמנית.

ממחוללי הרעיון של עליית תלמידי הגר"א לארץ־ישראל. ר' מרדכי אליאשברג — מגדולי הרבנים שהתנו את ירום לחיבת ציון. תלמיד וולוז'ין וחבר של הת"ם — אמה שראש המייסדים של מקורות מספיקים לחברת המשפחה המחותנת עם ר' שלמה מוהליבר. אין בידינו ימים של הישוב שהוא לזה האחרון ר' חיים מוהליבר. אין בידינו מקורות מספיקים לחברת המשפחה המחותנת עם ר' שלמה מוהליבר. אין בידינו לוז'ין על תנועת העלייה לציון, אבל בלי ספק יש ספיקות פר־תלמידיו של הגר"א שהתיישבו בארץ־ישראל, ר' יהושע מוהליבר, ר' שמואל מוהליבר, ר' חיים מוהליבר, ר' יוסף בן־עטר, ר' יעקב בן־עטר ואחרי מקסימום אבל בלי ספק יש סמכות פר־ישראל, ר' יהושע מוהליבר, ר' שמואל מוהליבר, ר' חיים מוהליבר, ר' יוסף בן־עטר, ר' יעקב בן־עטר ואחרי מקסימום אבל בלי ספק יש סמכות פר־גר"א. שהתחילה בעשר משפחות בלבד. ר' חיים מוהליבר היה מראשי המתנגדים להקמת בתי־ספר לבנות בקרב יהודי רוסיה, שבהם נלמדו מקצועות חול בשפה הרוסית. הוא היה מראשי המתנגדים להנהגת הקונפירמציה, שהנהיגו הרפורמים בטקסי הברית.

ר' חיים מוהליבר היה מגדולי הרבנים שהתנגדו בכל תוקף לרעיון הרפורמה בדת. הוא היה מראשי המתנגדים להקמת בתי־תפילה שבהם ישבו המתפללים יחד עם הנשים, ולהנהגת הדרשות בבתי־הכנסת בשפה הגרמנית. הוא היה מראשי המתנגדים להנהגת הקונפירמציה, שהנהיגו הרפורמים בטקסי הברית.

ר' חיים מוהליבר נולד בשנת תקס"ח (1808) בעיר וולוז'ין, שבליטא. אביו, ר' שמואל מוהליבר, היה תלמיד חכם מופלג ומקובל, ומחבר הספרים "שאלת שלום" ו"מרכבת יהודה". בהיותו בן שבע עשרה שנה נשא לאשה את בתו של ר' יצחק בן־עטר, ממנהיגי הקהילה היהודית בווילנה. אחרי נישואיו ישב ר' חיים בבית חותנו ולמד תורה בחברותא עם גיסו, ר' יוסף בן־עטר, שהיה אחר־כך לרב בעיר קובנה.

בשנת תקצ"ט (1839) נתמנה ר' חיים מוהליבר לרב בעיר מיר, שבמחוז מינסק. שם כיהן כרב ומנהיג רוחני במשך שלוש עשרה שנה. בשנת תרי"ב (1852) נתמנה לרב בעיר סלונים, שבמחוז מוהילב. שם כיהן כרב ומנהיג רוחני במשך שלושים שנה, עד יום מותו.

ר' חיים מוהליבר היה מגדולי הרבנים שהתנגדו בכל תוקף לרעיון הרפורמה בדת. הוא היה מראשי המתנגדים להקמת בתי־תפילה שבהם ישבו המתפללים יחד עם הנשים, ולהנהגת הדרשות בבתי־הכנסת בשפה הגרמנית. הוא היה מראשי המתנגדים להנהגת הקונפירמציה, שהנהיגו הרפורמים בטקסי הברית.

ר' חיים מוהליבר היה מראשי המתנגדים להקמת בתי־ספר לבנות בקרב יהודי רוסיה, שבהם נלמדו מקצועות חול בשפה הרוסית. הוא היה מראשי המתנגדים להקמת בתי־ספר לרבנים, שבהם נלמדו מקצועות חול בשפה הגרמנית והרוחניים במשולבת, בתקופת העלייה הראשונה.

בתחילת שנות השמונים. וולוז'ין היתה מרכז לפעילות ציונית, ומשלחותיה פשטו על קהילות רבות של רוסיה הגדולה ועל אגודות ציוניות במקומות רבים.

שלושה הצירים של ר' שלמה מוהליבר נועדים בשני מחנות:

ב. מוצאו

פעלו בגולה, דמותו

פרשת חייו של הרמ"ג עד עלייתו ארצה כמעט שאיננה ידועה ואין בידנו לתארה אלא על־פי פעליו הציבוריים והציוניים, וכן על־פי דברים שנשתמרו עליו מפי העם.

אביו ר' דב־בער, רבה של אוטיאן, היה מגדולי תלמידיו של ר' חיים מוולוז'ין. כשנפטר היה בן ל"ב, ובנו מרדכי־גימפל כבן תשע. מספרים, שפטירתו של ר' דב־בער באה מרוב צער שגרמה לו פרשת החטיפות של הקאנטוניסטים. אחד מכותבי תולדות חכמי ישראל כותב בנוספות לספר "צמח דוד":

"ר' דב בער קרליצ'ר רב בק"ק אוטיאן, היה מפורסם לגאון מובהק וצדיק והעמיד תלמידים רבים, גדולים ומפורסמים, חי־בר כמה חיבורים על הש"ס ושאלות ותשובות, ותלמידו ר' ישראל מיכל ממינסק סידר חידושיו בכתב יד על סדר מועד וגם חיבר כמה חיבורים בביאורי מקראי קודש על דרך עומק הפשט והרעיון. ועליו אמר רבו הגאון האמיתי ר' חיים מוולו־ז'ין, "אשר בפילפוליו מישרים ילך כאהד הראשונים, הרשב"א והר"ן ז"ל" ויחס משפחתו דור אחר דור להגאון ר' מרדכי יפה בעל הלבוש".

ר' דב־בער היה חבר ורע לגדולי הרבנים שבדורו, כולם בני ישיבתו של ר' חיים, מן החבורה הראשונה שלמדה בוולוז'ין. ר' חיים מוולוז'ין היה מונה שבחם של תלמידיו, וכשהיה מגיע לר' דב־בער היה מפליג בשבחו ואומר, כי הוא "נורא כאחד מן הראשונים". וכן היה מהלל את תפילתו: "את ר' בער לי־מדתי איך להתפלל".

ר' דב־בער נפטר בשנת תקפ"ט והובא לקבורות בווילנה.

ליד קברו של הגאון, בעזבונו נשארו כתבי־יד שלא נדפסו, והרמ"ג הצטער כל ימיו על אשר "רובי תורתו מונחים אצלי, ושו"ת וחיבורים הרוב נשרפו בשריפה הגדולה שהיה ברוז'־נוי וגם הנשארים בחיבורים כרוכים, שהם יקרים מפז, ולא עלתה בידי להביאם לדפוס".

ארבעה בנים הרבנים ר' מרדכי־גימפל, ר' יעקב, ר' חיים זלמן ור' יוסף־יהושוע ושתי בנות נולדו לר' דב־בער. ר' מרדכי־גימ־פל נולד בשנת תק"ף (1820). גדל באוטיאן, פלך קובנה, ונקרא בצעירותו בשם "העילוי מאוטיאן". מילדותו הצטיין בזכרון מופלא ובשכל חריף, ונוסף על דברי הלכה עסק הרבה בדרוש ובאגדה. בגיל רך עבר ר' מרדכי־גימפל לוולוז'ין, וכאביו ר' דב־בער למד גם הוא בישיבה, שסיפקה לו את מזונו הרוחני. וולוז'ין לא זו בלבד שהכשירה אותו להיות תורני מובהק, אלא היהדות ועתידה. דבר זה עמד לו לר' מרדכי־גימפל במלחמתו גם הרחיבה את אופקו הרוחני ונטעה בו הבנה יתירה לבעיות בתיקונים בדת ובהשכלה שנעשתה גורם הרסני לדת ישראל. בוולוז'ין גדל טיפוס חדש של לוחם תורני, שקיום היהדות היו לו עיקר, באותם הימים. וולוז'ין שימשה גם סמל לעיצוב דמותו של אדם יהודי מוסרי, שהוא בעל כבוד וערך עצמיים, "בית יוצר לנשמת האומה" כדברי המשורר, ורק בית־יוצר זה יכול היה לעצב דמות שלימה בידאתה. בהשכלתה התורנית וברוחב אופקה כר' מרדכי־גימפל ורבים אחרים מבני דורו וממשיכיהם.

ר' מרדכי־גימפל היה בן הדוד השני לתלמידי וולוז'ין ולמד תורה מפי ר' יצחק בר' חיים מוולוז'ין. בתקופה זאת הגיעה הישיבה לשיא התפתחותה. בין חבריו ללימודים היו, כאמור למעלה, הרב שמואל סלנט, הרב ר' מרדכי אליאשברג, הרב ר' שמואל מוהילובר והנצי"ב.

מוולוז'ין עבר ר' מרדכי גימפל לדריסשין, פלך גרודנו, ושם שימש ברבנות במשך זמן מסויים עד שעבר לרוז'ינוי בשנת תר"ח. כבן עשרים חיבר ר' מרדכי גימפל, יחד עם גיסו הרב ר' נתן נטע מקרקינובה את הספר "אלף המגן", שהוא חדושים והערות על מסכת "הוריות". ברוז'ינוי שימש ברבנות כארב־עים שנה, עד שעלה בימי זקנותו לארץ ישראל.

העיירה הקטנה רוז'ינוי שימשה מרכז תורני חשוב. בשנת ת"ק נהרגו בה בידי זדים בני משפחת זקהם. על נסא הרבנות ישבו בה רבנים גדולי תורה. משפחת פינס העשירה יסדה בה בית־חרושת לאריגי צמר, שפירנס את רוב בני העיירה, וכן פתחה ברוז'ינוי מכון גדול לתורה, אליו נהרו צעירים יהודים מכל קצווי רוסיה.

מתקופת ישיבתו של הרמ"ג ברוז'ינוי נשתמרו סיפורים המעידים על ההווי היהודי באותו זמן ועל הפופולאריות הגדולה של הרמ"ג בין אנשי העיר. ביתו היה פתוח לרווחה, והיה חבר לכל חברות התורה בעירו. „למד יום יום עם כל בעלי הבתים הפשוטים והיה מקבל כל איש בסבר פנים יפות ובענוותנותו של הלל קירב לב צעירים רבים תחת כנפי השכינה, להציל שיות רבות לבל יבוא מהן נידח".

הרמ"ג התקין תקנות להסדר ענייני הקהילה, ואחת מהן, לדברי תלמידו ר' יחיאל מיכל פינס ב"ילדי רוחי", שכל אנשי הקהילה יקציבו אחת לשבוע צדקה לעניים, לאלמנות וליתומים מבני רוז'ינוי. גם לכל עני עובר אורח ניתן מזון כדי שלוש סעודות, ולתשושי כוח שבהם ולנשים ניתנו גם דמי נסיעה למקום חפצם, אבל אסרו על עני יהודי לחזור על הפתחים, ומי שעשה זאת הוגלה מן העיר. כך לחם ר' מרדכי־גימפל באבונות מגוונת, ומצא הסדר לבעיה קשה בחיי העיירה היהודית.

מלחמה קשה לחם הרמ"ג באונאת הנכרי, דבר שהיה רגיל אצל יהודים רבים בזמנו. במכתב שכתב לר' יחיאל מיכל פינס התריע הרמ"ג קשות על התנהגות זו. בין השאר כתב, כי בעירו אסר על אונאת הנכרי והכריח בני קהילתו להחזיר לנכרים אבידותיהם. "וכבר מודעת זאת בפי ובסביבותינו לכל שכנינו הנוצרים, מדלת המונם עד השופטים והמושלים, עד אשר כמה פעמים נדרשתי מהמושלים ברשיון ובקשה לדון בין עברי לנוצרי יען הפציר בם הנוצרי להגיש משפטו אלי, בידעם כי לא ניכר לפני נוצרי בריבו עמדו". (ילדי רוחי, ו, עמ' 117־119). הרמ"ג זכה להערכה אצל הנוצרים בסביבתו והאדיר את שם ישראל ברבים. את הצורך לנהוג ביושר וצדק גם בנכרי ביסס על אשיות התורה והמוסר היהודי, היושר והצדק.

ברוז'ינוי היתה מקורבת אל הרב משפחת פינס, שאחד מבחיריה, ר' יחיאל מיכל פינס, נמנה עם חובבי ציון הראשונים. במחצית השניה של המאה הי"ט. הקשר עם משפחת פינס היה קשר בר קיימא, ומשנפטר הרמ"ג הספידו ר' פישל פינס, אחיו של ר' יחיאל מיכל, והוא שגילה לנו בהספדו משהו על חייו. הספד זה הובא כנספח לספר "זכרונות מרדכי". ר' פישל פינס היה מבאי־ביתו של הרמ"ג במשך כל השנים שישב הרב ברוז'ינוי. הוא מספר, "שכל מידותיו, דרכיו והנהגותיו היו שקולים בפלס, כראוי לאחד הגדולים ביותר מגדולי ישראל. אין דבר בחיי האומה הישראלית בכל מקומות מושבותיה, שלא היה הרמ"ג לוקח חלק בו בראש. הוא עמד בקשר מכתבים ושו"ת עם גדולי הרבנים שבדורו".

בין הספרים שחיבר הרמ"ג היה "הגדת מרדכי על הגדה של פסח", ביאורים וחידושים על פירוש הרמב"ן על התורה, הגהות על הש"ס (נשרפו בשריפה בבריסק) וכן הגהות על המדרש. רק הערותיו לפירוש הרמב"ן ו"הגדת מרדכי" והגהות רמ"ג על מדרש תהילים נדפסו. הרמ"ג פירסם תשובות של פסקי וברורי־הלכות ב„כבוד הלבנון" וב"שדה חמד" וב־ספר "בכורי שלמה".

את תיאור דמותו של הרמ"ג נתן לנו ר' ירוחם פישל פינס:

"רבי מרדכי גימפל היה גאון גדול בתורה, בקי בכל חדרי התורה, צנא מלא ספרא, ירא אלהים מרבים, דרשן מופלג ומצוין, חכם מחוכם בהויות העולם, בעל מדות טובות וישרות, מבקר נפלא וידען גדול בקורות ישראל ותולדותיו בכל דור ודור, מליץ ודובר צחות, שפתו קצרה, חדה ומרוטה ועטו עט סופר מהיר. יצרו היה ברשותו וגם לבו ברשותו, תקיף היה בדעתו עשוי בלי חת, נהג נשיאותו ברמה ולא נשא פני איש ועמד בפרץ נגד כל העשירים ואלמים בקהלתו, אף כי מהם היה לחמו נמצא ופרנסתו היתה תלויה בשערה. את כל בני ביתו חינך בתורה, יראה, חכמה והשכלה — — הרמ"ג לא היה רק תלמודי גדול כי אם גם משכיל גדול, ולא אגזם אם אומר כי כמעט אין ספר אחד מהספרות הישנה או החדשה שלא קרא ושנה אותו ושלא העביר אותו תחת שבט הביקורת, כאשר

יעידון ע"ז הערותיו הרבות בשולי הגליונות של כל ארבעת אלפי הספרים שרכש לו בתמצית דמו ופרנסתו ובמסירת נפש שאין כמוה, והיה מחבבם, מכבדם ומוקירם בחיבה עצומה עד להפליא, ובכל השכלתו הרבה והרחבה היה ירא ה' ועובד אלהים באמת ובתמים כאחד התמימים הפשוטים... והיה מדקדק במצוה קלה וחמורה, והיה נקי דעת מאין כמוהו, מחמיר על עצמו ומקיל לאחרים... נשוא בכל גדלו בתורה ובשם טוב לא רם לבבו ולא התגאה בם — — ולא מנע את אורו גם מאנשים היותר קטנים. — כל דבר שהיה מוצא לאמת ולמועיל היה הולך בצעדי און עשוי לבלי חת להוציאו אל הפועל — והיה מחזר אחרי האמת ומגיד אותו כמו שהוא בלי שרק, כחל ופיר־כוס אף לעשירים ולאלמים שפרנסתו היתה תלויה בהם."

ר' פישל פינס מספר להלן:

"הרמ"ג קרא ושנה הרבה בספרי הפילוסופיה והחשכלה בספרות הישנה והחדשה והיה לו יד ושם בתולדות ישראל ובחכמת הביקורת, ובכל זאת היה דורש וירא אלקים כאחד היראים והתמימים. — — בימי החול היינו רואים אותו כדמות איש חול, והנה אך החל ערב שבת או יו"ט רואים אנחנו את צורתו משתנית. פושט צורה של חול ולובש צורה של קודש ופניו דומים אז למלאך ה' צבאות; בימי המצרים חשך משחור. מראה, להייו שופו ואור עיניו אין אתו, והיה הולך שחוח וקודר כל היום ממש כאבל על בן יחידו. והנה אך באו יומי דנומתא והנה איש אחר לפנינו לגמרי, איש צהל ושמח, עיניו מבריקות וכולו אומר שירה. באו ימי התשובה והנה עוד הפעם תמונה אחרת לעינינו, הנהו הולך שחוח חל ורועד מאימת יום הדין וכאחד הפרושים מבלה כל עתו בהרהורי תשובה, ואך חלפו הימים האלה ובאו ימי הסוכות והנה עוד פעם איש אחר לפנינו, איש צהל ושמח ומרבה בשמחה באופן מאד נעלה. סיפרו לי כי בהיותו בכפר "יהוד" לבדו בליל חג הסוכות ואין איש אתו נכסף איש אחד מנכבדי הכפר להשקיף מבעד החלון לדעת מה יעשה בשעה כזו איש כרמ"ג ומה נשתומם לראות את הזקן הזה עומד יחידי בסוכתו, מכה בכפיו, רוקד ברגליו, מזמר ומנגן מפזז ומכרכר בכל עוז לפני ה'".

ג. תזכיר למשה מונטיפיורי

ימי ניקולאי הראשון תקפ"ו—תרט"ו (1825—1855) היו ימים מרים ליהודי רוסיה. אמנם מצד אחד דאג הצאר להשכלת היהודים ועורר לייסד מושבות של אכרים בפלכי חרסון ויקטרינוסלב, בליטה, בפודוליה ובבסאראביה, אבל, מצד אחר, תכפו באותו זמן ההגבלות והגזירות. בשנת תקע"ז (1827) יצאה הגזירה לגייס יהודים לצבא מבני 12 עד 25, בשנת תקצ"ה (1835) נאסר על הסוחרים היהודים לדור בכל רחבי רוסיה. בסוף שנות השלושים הוטלה צנזורה חמורה על ספרים יהודיים. בשנת תר"ד (1844) ביטל הצאר את ה"קהל" היהודי, שהיתה לו אוטונומיה כלשהי בעניינים הפנימיים של הקהילה היהודית. משנות העשרים של המאה התשע־עשרה התחילו גירושי היהודים מכפרים בפלכי גרודנו, קיוב, ניקולאיב וסיבאסטופול. לפי סברה אחת גורשו עד 300 אלף נפש. השלטונות התחילו במלחמה בתלמוד על־ידי הוצאת פמפלטים בגנותו, וגזרו על גזיזת הפיאות והזקן. בכל הנסיונות האלה, שלא באו לכאורה אלא כדי להשכיל, ראו היהודים אמצעי להעבירם על דתם, ולפיכך התייחסו בחשדנות ובשלילה לנסיונו של ד"ר מאכס ליליינטאל, שנתמנה בתר"א (1841) למארגן החינוך החילוני של היהודים בפיקוח הממשלה. אכן, לאחר שד"ר ליליינטאל עצמו הכיר את כוונותיה האמיתיות של הממשלה, פרש מתפקידו ויצא את רוסיה.

הנה במצב זה שבו היו נתונים יהודי רוסיה, בא ר' משה מונטיפיורי לווילנה בתחילת תר"ו (1846), ונתקבל על־ידי יהודי המקום בכבוד מלכים. ר' מרדכי אהרן גינצבורג, אד"ם הכהן

לבנזון ור' מרדכי גימפל יפה כתבו תזכירים ו"אדריסות" לאורח הנכבד, שהיה בדרכו לשיחה עם הצאר בפטרבורג. אין אנו יודעים מה עשה הרמ"ג באותו זמן בווילנה, ומפתיעה היא העובדה, שרב צעיר, בן 26, יכול היה לחבר תזכיר יסודי ומקיף כל כך על חיי יהודי רוסיה בדורו. מכל מקום, היתה זו "הופעת הבכורה" הצבורית של הרמ"ג, אלא שמחמת הצנזורה לא יכול היה התזכיר לראות את אור הדפוס עד שנת תרע"ג.

בתזכיר זה, שנכתב "בעד כלל ישראל ובפרט בעד דיירי העיר וילנא יצ"ו", פונה הרמ"ג לר' משה מונטיפיורי, לרעיתו יהודית ולמזכירו אלעזר הלוי, ומייחד את הדיבור למאורע הגדול שהשר בא "לדרוש לשלום לנו, ואל שלום העיר, ושלום היהודים אשר סביבותינו, והן דרוש דרש זה משה האיש הגדול, לנו ולמולדתנו, מה חיינו, פרנסתנו, מעשינו, ועסקנו, כמות קהלנו, בתינו ומחיתו, כלל ופרט, באהבת חסד".

ומה הן ההאשמות שטופלים הרוסים על היהודים? "נרפים ועצלים, פראים ובטלים, שונאים כל מלאכה וגם כל חכמה, אוהבי ערמה ומרמה, מעבירי מכס, מפירי חוק ואת דתי הקיר"ה איננו עושים". המחבר מגלה תמונה מחרידה של חיי היהודים בווילנה ובסביבותיה. לראשונה הוא מביא מספרים על האוכלוסיה היהודית והרכבה; בעיר נמצאים כ־600—700 גברים ומף לבד מהנשים, "בתי אבות לערך כ־70 נפש". מבעלי המלאכות הוא מונה: חייטים, כובענים, תופרי "בתי רגלים", חרשי עץ ואבן, בנאים, נגרים, אורגים, צורפים, צבעים, אומנים חרורגים "כל אלה מלומדי מלאכת אמן". "לכל זה הנם חיים היי צר ויגון. בלחץ ודחק קודר יתהלכו". ונוספו עליהם חוצבים וסתתים, סבלים ובנאים מכל הסוגים, בערך 60 נפש. "איש וביתו יכלכלו בכל אלה, בזעת אף וביגיעה רבה, אכול ולא לשבעה". בווילנה נמצאים גם כעשרה "כותבי וסופרי לשונות. יודעי שפת רוסיה — אשכנזית, אבל מעטים אשר ישאו מזה תנובה להחיות נפשם בפה; בחסד הקיר"ה ידנו נטויה להוסיף אומץ בכתב ולשון עם ועם. סוחרי עיר — מועטים בלבד, רק שניים מהם סוחרים גדולים, ו"תחת כנפיהם יחיו במספרם עוד כמה אנשים". בגלל המסים שגובים מושלי העיר, חמור ביותר

מצבם של הסוחרים וכן של עשר חנויות קטנות של מכולת. ומכאן עובר הרמ"ג לתיאור המון הכפריים, שמוציאים את מחייתם בעמל ובזיעת אפיים, "במשקה ואוכל אשר מוכרים הם על יד הפונדקים, וכן מגנים ושדות ששכרו ליד בתי הפונדקים שלהם". שאר אנשי העיר וסביבותיה, בנותיה וכפריה, הם אביוני אדם, חלכאים ונדכאים. הם מוכנים לעבוד בכל עבודה קשה, גם בבניין ובמחצבים, אלא שאינם מוצאים מקום עבודה. "האם מן האזוב אשר בקיר יחיו זרע ומצור החלמיש יוציאו מים חיים?" — שואל מחבר התזכיר. קשה ביותר הוא מצבם של יושבי הכפרים מגורשים ממקומותיהם ואין להם אפשרות למצוא מחסה בעיר.

הרמ"ג מגסה להסביר את סיבת מצבם הקשה של היהודים אלה: "מאין נושע" — הוא שואל — "המן הגורן או מן היקב, אם אין לנו נחלת שדה וכרם?" אין אפשרות של קניין נכסים, "במלאכת בתי שריפת היין לא הורשינו לעסוק, מקומות דירתנו מעטים, בערי מסחר גדולים וראשיים לא נוכל להתיישב או להתעכב כאשר נצטרך זאת לרגלי המסחר. מהעדר מקנה ומסחר ועבודת האדמה רבו מבני עמנו בעלי מלאכה הרבה יותר מכפי הצורך במלאכות המוכרחות". ואם היהודים באים לבקש עזר לעצמם "ויספו השוטרים ומושלים הנמוכים לדבר עלינו: אך עם עצל ובזוי העם הזה, כי כל המון נמוג והולך ולא ימאן עזר כי אם לחם נדבות".

לשאלת רבים: על שום מה אין היהודים רוצים לעבוד את האדמה, בשעה שהם נמצאים בדוחק כזה? טוען הרמ"ג: "כי זה כמה שנים שוחרים היהודים את פני הממשלה לתת להם שארית בארץ, אחוזת ארץ, לעבוד את אדמת הקיר"ה ביחד עם כל שאר האכרים. ואמנם שמעו כי ניתנה פקודה ליתן להם אדמה ככל אשר יהפצו, אולם עדיין הם מצפים לכך ועיניהם כלות". בפלך קובנה ניתנה אדמה לששה עשר בתי אבות יהודיים במקום למאות ולאלפים אשר ביקשו זאת. בכמה מקומות שמעו היהודים "שכל החפצים לעבוד את האדמה ילכו למדינות רחוקות, אולם מאין יצליחו נחלושי הרעב עטופים ונעלפים להשיג אמצעים להגיע לשם?".

הרמ"ג מנהיש בכל תוקף את ההאשמות, שטפלו על היהודים כי שותים הם לשכרה ומשכרים גם את הכפריים הרוסים; כן הוא אומר, שנאמנותם לממשלה הרוסית היא נאמנות כנה, "כי בצלם אנו שוכנים ומפתם אוכלים, דינא דמלכותא דינא ויש אסור בתלמוד להבריח מן המכס וכן גזל נכרי אסור". בענין זה הוא מסתייע דוגמאות מרובות מן התלמוד ומן הרמב"ם ומן השולחן ערוך. הוא מזכיר את האיסור של הממשלה לדון בבתי־דין של ישראל אף בין ישראל לחברו, וכן את דבר הגזירות נגד הקהל והאוטונומיה של הקהילות היהודיות. הוא מעלה על נס את ערכם האמיתי של הדיינים, שהם "אנשי אמת ושונאי בצע, יראי אלקים ושומרי מצות המלך בגלוי ובסתר, וכעת שבתו משער עד כי לא הורשינו להדפיס את הלימודים המתייחסים אל הדינים, רק ההלכות הבלתי נהוגות בזמן הזה כקדשים וטהרות הורשו להדפיס".

הרמ"ג מתריע על הגזירה שנגזרה ללבוש את לבוש עם הארץ ולגלח את פאת הראש, דבר שגרר התנפלויות של השוטרים על היהודים, עינויים גופניים ועונש כספי. גזירה זו גרמה גם לזילזול ביהודים מצד המון העם הרוסי ולפגיעה במנהגי האמונה.

הרמ"ג מסביר, כי הסיבה הראשית הגורמת לשפלות ערך היהודים וביזויים מקורה בעובדה, שכל השופטים הנמוכים והשוטרים הם רק מאנשי זולתנו, "והם שונאינו ומנדינו" למרות נאמנותם של היהודים לקיר"ה (= הקיסר ירום הודו), במלחמת נפוליון. "הם הממנים והממונים, מושלים ושוטריה, ולנו לא נשאר ניר שוטר ומושל, לא שורש ולא ענף בנו", "וכל דבר אשר טופלים על היהודים, אם קטן או גדול, אם אמת או שקר, לא ייחקר ולא ייבדק. יש עיוות משפט, ודבר חמאינו המדומים מגיעים ליועצי המלך ואף למלך עצמו "ואין לנו דורש טוב", ועל כן חשוב כל כך דבר בואו של ר' משה מונטיפיורי ופמליתו "למען אחיכם, דלת העם נתונים למרמס, בקצף וחרפה" להביא את צעקת היהודים לפני הקיר"ה "כי שקר ענו בנו כל מלשינינו בסתר".

לבסוף מבקש הרמ"ג למען "דלת עם הכפרים", שנשארו

ללא מחסה, רעבים וגולים מנחלתם. אם ישארו הללו במקומם או שתינתן להם לפחות ארכה לישיבתם בכפרים, או אז יראה הקיר"ה כי אין שום הבדל בין אכרים רוסיים ואיכרים יהודים... בקשה שניה היא לקבל אחוזת ארץ לעבוד האדמה "ונחיה זרע ולא נמות", "וברבות הימים כן ירבו ויוסיפו היהודים התנחל והאחז בארץ". כן שטוחה בקשתו ליתן זכות לעסוק בתעשיית יין, רשות לקנות נכסי דלא ניידי, ולשבת בערי מסחר אם המבקשים עוסקים במסחר. הרמ"ג דורש ומבקש חופש לבתי הדין בישראל, בכל ענייניים שבין אדם לחברו, אבל רק בענייני ממון שאינם נוגעים לממשלה או לעם הרוסי. אף הוא מבקש למנות שוטרים יהודים ויועצים יהודים ליד בתי הערכאות של הרוסים, וגם קציני יהודים בצבא הקיר"ה, שיהיו ממונים על החיילים היהודים, וכל אלה ידעו להבדיל בין הפרת חוק ובין עמידה על קיום מצוות ולא ילשינו על בני עמם בלא יסוד, כפי שעושים שוטרים ופקידים נוצריים.

התזכיר מסתיים בקריאה נלהבת:

"והן עלינו סמכו מקהלות המוננו, ושלחנו אל השר, לבקש עזרה מצר, כי ממש באו מים עד נפש, פנינו לימין ואין עוזר, לשמאל ואין תומך; גאל נא אדוננו, כי אין זולתך לגאול, נכאי רוח ונדכאים הנתונים בסתר המדרגה, ואני צעיר לימים, זחלתי ואירא איככה אצייר, איככה אוכל לדמות לפניו שברון עירי כי גדל כים, מי ינוד להם ומי יאספם, רעב, מצור ומצוק, עד כי במשך רבע שנה נאספו מנו כמאה וחמשים נפש אדם וטף. הן קלותי, ידי אשיב למו פי אך כותב הנני בעינים דולפות דמעה, וגבי כפוף".

בתוספת למכתב מבקש הרמ"ג מר' משה מונטיפיורי לעורר רחמים גם על היהודים המפוזרים בעיירות נידחות, "עבור יתר פליטתנו המפוזרים במצור ובמצוק".

במכתב־תזכיר זה לר' משה מונטיפיורי מתגלה ר' מרדכי גימפל יפה כדבר וכמנהיג, היודע את סבלות עמו, מכיר את סיבות עוניו ולחצו, ומחפש דרכים להטבת מצבו. בעוד שהמשכילים ביקשו לראות את הסיבה לענות ישראל ביהודים עצמם, ומתוך שהם דבקים בדתם ובדרכי חייהם השונות משאר העמים,

או באי רצונם לעבוד עבודה פרודוקטובית בא הרמ"ג לגלות את הסיבות האמיתיות, הפסיכולוגיות והכלכליות, למצב יש־ראל בגולת רוסיה. והמעיין יפה בתזכיר הזה שוב לא יראה בר־בנים של אותם הימים רק אנשי דת מחמירים ושונאי "חידו־שים".

ומכתיבת התזכיר למונטיפיורי עד חיבת ציון פעילה — רק צעד אחד. עד מהרה נוכח הרב לדעת, שאין תקומה לישראל אלא בחזרה לארץ־ישראל ובניית חרבותיה נשמותיה.

בספר "זכרונות מרדכי", שבו נדפס התזכיר הנ"ל, מובא גם מכתבו של ר' משה מונטיפיורי לפרנסי קהילת וילנה, שטיפלו בו במיוחד כששהה בעירם, והם ר' נחמן פרנס והרב זקהיים. וכך כותב ר' משה מונטיפיורי ביום ג' כ"ז בתמוז, תרנ"ו:

..."ועתה כי הביאני אלהי ישראל בטח תוך חומותי, שמתי את כל המכתבים אשר היו באמתחתי לפני. למען אדע לערוך את בקשתי (ראפארט) לפני הממשלה וכעת הנה אנכי קורא אותם אחד אחד, להעלותם על זכרוני, ובעז"ה אחרי ימים אחדים, כאשר יתמו, כן אוביל את עטי, ואביא את כל דבריכם בכתב, לפני הממשלה הנ"ל, כאשר אמרתי ועל דבריכם. תדעו נא אחי ומורי, כי לא אשכח מלחלות פני השרים העליונים, כחפץ מוקירי התורה ולומדיה. הלא ידעתם כי שמתי עיני ולבי על הדבר הזה אשר באתם להתחנן זה ימים רבים. אין לאל ידי להאריך במכתבי היום, כי חובה עלי לקרות את כל האגרות אשר הריצו אלי מליצי קהלכם, בטרם יצאו דברי מפי לפני אדון הארץ".

ד. הפולמוס עם לילינבלום

מניהוח מצבם של יהודי רוסיה עובר הרמ"ג, אחרי עשרים שנה, למלחמה בתנועת התיקונים בדת, תנועה זו, לילינבלום היה דוברה הראשי בתקופתו הראשונה. כשנתגלתה כוונתם האמיתית של השלטונות הרוסיים לקרב את היהודים לנצרות, הרגישו המוני היהודים בשנות ה־60 למאה שעברה שההשכלה אינה אלא אמצעי בידי הרוסים להשתלט גם על רוחם ונפשם. לפיכך נזעקו בכל אתר ואתר למאבק נגד הסכנה. התחילו להק־פיד יותר על הלבוש היהודי, לרדוף את המשכילים ולהעלות באש את ספרי ההשכלה. ניטלה מן החיים היהודיים שלוות הנפש, גבר החינוך הדתי מגיל רך, והצעירים הובאו בברית הנשואים.

ואולם בפרק־זמן זה חלו שינויים רציניים גם ב"תחום המו־שב". סוחרים ובעלי־מלאכה יהודיים קיבלו רשיונות לגור בכל רחבי רוסיה (הקשיים הכלכליים של רוסיה הם שגרמו להיתר זה), וכן ניתנה ליהודים האפשרות לעבוד בתורת חוכרים מש־קיים. מצב זה גרם להתקרבות כלשהי בין היהודים ובין שכ־ניהם הרוסים, ובעקבותיה התחילה מסתמנת נטייה להשכלה בעלת אופי מלחמתי. הוקמו בתי מדרש לרבנים ממשלתיים והחלה מלחמת התרבות. רבים ראו בסיסמה "היה אדם בצאתך ויהודי באהליך" את הדרך החדשה לעם. גברה הנטייה להת־קרב למדע, לטכניקה המתפתחת, לספרות הלועזית, אולם בין החרדים גברו הנטיות להילחם בהשכלה באמצעות וויכוח גלוי בין הרבנים והמשכילים מעל דפי העתונות העברית. בוויכוח זה עמד במרכז עניין התיקונים בדת. לילינבלום, שראה את

אלא יסתרי את אחרים את הזמנות, נסתור אותו ומצאנו

עצמו כאשר מקרבותיו של המצב האיום הן ומצאו ילדי ישר-

ראל בתוקף תיעודם הדתי העיצוני, הבלים את הרבנים לדיון בביטול התורה המכ-

ערעור, תוך שהוא מגדפם ב"אמונה", "אמונות ותפלות" שנדפס ב"שולחן

בזיונות על המים המזוהמים, דבר שיוצא הוא לדעתו כדי לקרב

את המכשילים אל האזוקים, אולם בהמשך למאמרו זה הם בשם

"נוספת לאזהרות התלמוד", הציע הצעות של ממש לתיקונים

בזות.

ציקר בביקורתו של לילינבלום הופנתה כלפי "בעלי הפלי-

פלפ", שקיבלו, לדבריו, את כל התלכות והאמירות של התל-

מוד ומם הדגים שמיוחסים עוליהם בקנה אחד עם רוח התורה והמכל

חלק מתלונתו כיוון לילינבלום כנגד הדתי "יתנו

לבבך של שמצוות יומיים.

בא ליידי בפירה גמורה את אלה שאינם יכולים לשאת בעלון

נוע את הזילזול בקדשי האמונה ומצוותיו, ומצוותיו, לעג

בריה מעבים הרבנים לדעות המתקבים הדתיים, ובדרכם ל-

משרד. חיי הדתיים סמיוו בגדרים ובחומרות ללא ספור לדי-

לוג קורא לילינבלום "שולחן ערוך חמור ומחוקן אשר לא

יביא לנו על כפם רוח דיינים בתלמוד — ונזכיר בתאבם

חתוי אשר יחתים מאדם ומעבל אשר יאסור עליהו אך את האמור לא יגזור עליהו

גזרות ורעות מעשות שלשון "אסור לבעל אשר יוסיר את

צעדיו מתחתי ואשר ייוסר אך ברוח התלמוד".

ויש מתבוננו "תלבונות" שעשו רפיו מעשה תשובתם הר-

בים : ב"ד. מתקומות: מקומם שני הדברים ומתפרסמו

פות לאזהרות התלמוד" מיוו ר' מרדכי־גימפל ותלמידו

לילינבלום "המשכילי ו"תלבונות" הנ"ל.

ר' יחיאל מיכל מפרוש לחדש את

יסודות הדת ועל כן הציע את תמיתתו על לילינבלום, שתבע

את תתקומים בתרים כתבים בפני הדת, בעוד הוא עצמו נמנה

עם המורסים. לילינבלום קורא "לתקדים פני הדת, בעוד הוא

שתשים שמה יבוא יבוא לדור לתרוס", ומסקנתו הוא שכבי

מיוה התתיקנים מתוך שלילתם. פיגם התכוון להביא לידי הנגיע

כזן שכן המשיון נראה היה כאילו ר' יחיאל מיכל הניע לכלל

תמונות הדת, אלא לקרב את תמונה על הדת מצאה. מסקנתו של לילינבלום בנוגע

לסתירות שבתלמוד, וכן דעתו על הדת מתיפוסיה, שתתה

נר לרגליהם של בעלי התלמוד, עליהם לקבוע ליידי כפירה

נזה. אלא לקרב את תמונה על הדת מצאה. מסקנתו של לילינבלום בנוגע

עתה". אין לילינבלום לדבר ר' מרדכי־גימפל שאוא לקיים את

בין שני העולמות, עולם הדת ועולם ההשכלה. לפיכך פנה ר' מרדכי גימפל במכתב גלוי לחתנו, ר' יוסף זכריה שטרן, רבה של שאוולי ואחד מגדולי הרבנים שבדורו, וביקש ממנו למלא מה שהחסיר פינס ולהשיב לליליבלום תשובה ניצחת, שלא־תריה לא יהא לדורשי התיקונים כל פתחון־פה. לדברי הרמ"ג, לא השיב פינס על פרטי הפרטים של האשמות לילינבלום, והסתפק רק בהבעת דעה כללית בשאלת התיקונים. אולם דבר זה ייראה בעיני לילינבלום בהשתמטות מויכוח, דבר שהוא מבקש, שהרי כוונתו של לילינבלום אינה לשם שמים; אדם הבא לערער על דברי חכמים מתוך כוונות טובות, לא יציע את דבריו בעיתונות, שלא נוצרה לשם משא־ומתן בהלכה, אלא בפני רבני הדור. ואילו לילינבלום פרסם את מאמריו בעניני התיקונים בדת בעיתונות דווקא, ולפני ציבור, שגם ידיעת התורה שלו וגם הבנתו בשאלות של כלל ישראל אינן מקנות לו כל סמכות לטפל בבעיות מעין אלו. המסוה של טובת הדת, שמאחוריו מסתתר לילינבלום, מסייע לו למשוך אחריו צעירים תמימים, שאמנם טובת הדת כוונתם; ולפיכך מחובתם של הרבנים "לצאת במענה במכה"ע בפעם הזאת לבלי להשאיר לו (ללילנבלום) שורש וענף דמיונותיו אשר בדה". הרמ"ג בטוח, שהרב משאוולי לא יסרב לבקשתו להשלים את החסר במאמרו של פינס, שהרי במקום שכבוד הדת בסכנה אין נוהגים לסרב. וכך נמשך הוויכוח בין ר' יוסף וכריה שטרן, ור' אלכסנדר משה לפידות, ובין המשורר יהודה־ליב גורדון. הוויכוח התרחב והקיף נושאים שונים ומשונים, אולם קולו של ר' מרדכי גימפל לא נשמע יותר. חתנו הריז"ש ותלמידי דימ"פ הם הממשיכים את דרכו.

במאמרו "שלום ואמת" ("הלבנון", גליון 18, 1872) כותב הרמ"ג, כי "התורה והחכמה ירדו כרוכים משמים, יחדיו יבואו בלב האדם השלם; יקרה גם התורה מפניהם וטובה לעינים לראות כי קרבים מיד התושיה יזהירו לדעת חכמות ולמודיות שונות, ואשר בלעדן לא נוכל להבין ולדעת חוקי התורה וה־מצוה בהרבה מקומות הנוגעים בחכמות המטעים, הנטעים והזרעים, רפואה וניתוח, החשבון ותוצאותיו בארץ מתחת

עד גבהי שמים וכוכביהם, וחכמת המחזה והחבטה וכדומה". בקשר לפולמוס שערך הוא וחבריו שנים אחדות לפני כן עם לילינבלום ו"המחדשים" הוא מעיר: "על תשובתי ביחוד שמעתי אחרי קול רעש גדול מגדולי הרבנים, אשר חשבו את דברי בנחת למסייע ידי עוברי עבירה, כי מדוע לא יצאתי ברעם ורעש. ומאז חדלתי לדבר, באשר ידעתי כי לא ברעש ד' ודרך זו היא לא תצלח — עד שראיתי בלבנון נו' 42 אשר העירו לדרוש מהממשלה להתאסף חכמי ישראל והגאבד"ק ראדום (ר' שמואל מוהילובר) הסכים לזה גם אז נפתח בלבי פתח תקוה כי אולי ע"י בעלי האספות גדולי התורה ביראה וחכמה ומשכילים ואנשי אמת היודעים להוקיר כל יקר וכל מועיל ולכל תכלית ידרושו, לכרות יחד ברית שלום ואמונה, ואף שאין הדעות שוות להם לדעת שאין כל קיום העולם בכ־ללו בהיותו מורכב מהפכים שונים כך בזמנים עוד כל ימי הארץ קור וחום, קיץ וחורף, ויתרון ארץ ושלימותה בכל הוא יושלם, עוזרים ומשלימים חפץ הבריאה בכלל, וכאשר הוא בכל הטבעים כן האדם הזה, גויתו מורכב(ת) מחליפות שונות — ומה ישמח לבנו בהמצא בתוכנו רבים נושאי דגל החכמה אשר נכתרים בכתר החכמות אשר בחרו להם, שופטים, רופאים, מודדים, תוכנים. וכי נוסף על נושא דגל התורה והיראה, הר־בנים הגדולים בתורתם וצדקתם שומרי משמרת הקודש, וא־תרי כי אחד לאחד יגשו, והיינו לעם אחד חכם ובבון".

וכך אנו רואים את הרמ"ג שנים מועטות בלבד לאחר הפול־מוס עם לילינבלום, כשהוא מבקש להילחם בתיקונים בדת ב"דרכי נועם", על יסוד של פשרה בין ההשכלה והיראה. הרמ"ג היה מן היחידים בין רבני דורו שביקש לפשר בין התורה והיראה.

לא יצא זמן רב ור' מרדכי־גימפל מצטרף לרבנים שמגמת פניהם ציונה. בחושו הבריא הרגיש גם שוויכוח על תיקונים בדת והשכלה בגולה לא יועיל ולא ישכנע את אלה שהם בעד תיקונים בדת ובעד השכלה של "יהודי באהליו ואדם בצאתו" האומה לא תיושע לא מן המשכילים ולא מן המתקנים בדת. תחיית האומה תבוא רק בארץ האבות, על אדמת ישראל,

ותהיה זו תחייה רוחנית על בסיס התורה ועל בסיס היהדות האמיתית. המלחמה בהשכלה היא מלחמה עקרה. כל עוד לא נחזור לציון — מה טעם בוויכוחים המרובים על מהות הדת־חדשות הרוחנית או התיקונים הדתיים? תחיית האומה בארצה תפתור ממילא את כל הבעיות האחרות של האומה, הגמקה בגלות ובשעבוד מלכויות.

ה. על החינוך היהודי ועל הרבנות

את דעותיו על ההינוך היהודי הביע הרמ"ג במכתב, ששיגר לברון הירץ גינצבורג — עסקן ונדבן יהודי ברוסיה שפעל הר־בה למען זכויות יהודי רוסיה ולהטבת מצבם — ולבנו הברון דוד גינצבורג, שגם הוא כאביו היה עסקן ציבורי. המכתב נכ־תב בשנת תרמ"ב (1882), ועניינו השמועה שפשטה, כי אח־דים מחברי חברת "מרבי השכלה" מתעתדים להקים שנית "בית מדרש לרבנים" בשם "סמינריון", כדי להפיק את רצונה של הממשלה הרוסית. וכיוון שנודע, שגם הברון נותן ידו לעניין זה והתמרמרות בין החרדים גדולה, לפיכך פונה אליו הרמ"ג. הרב מציין, כי דבר זה יכחיד את הרבנות האמיתית, ישפיל מעלת הרבנים האמיתיים, הנאמנים לאמונה ודת, ובמ־קומם יבואו אנשים, אשר לא עמלו על התורה וההוראה ואין עטרה זו הולמתם.

"אנכי אמנם הגני אחד מרבנים הדתיים או הנסתרים הנש־ארים מאז" — כותב הרמ"ג — "אולם בהיותי מגיע לידי זקנה, ומה אני ומה חיי, לא לבי הולך עתה להטבת מצבי לימים יוצרו. כי ייטב לי מימים עברו ות"ל איתן מושבי בעירי גם מאז כן עתה, ועל כן אמצא לבבי ישר במשפט הזה, ונקי הנני מחשד נגיעה קטנה או גדולה לטובת עצמי. ואם ע"כ אגישה משפט בשער, אדברה ולא אבוש להגיד נגדה נא לכל דורשי הקמת בית מדרש או 'בית ספר לרבנים', כי בתים אלה הם בתי מועד לכל חיות הרבנות, והרת קבורת תופשי התורה והיראה מדור העבר וההוה ואף כי דור נולד, לא ידעו עוד כל חוק וכל משפט בדת, וכל קדשי ישראל יהיו משחק לו, וכאשר נראה עתה

בצרפת, איטליה ואשכנז, אשר רבים הגיעו ללא כהן, מורה וללא אמונה".

הרמ"ג מסתמך על "שני עדים נאמנים וישרים", והם הניסיון והשכל; לא רק הניסיון של מאת השנים האחרונות אלא "נסיון הזמן והמקום הקרובים אלינו בימינו ומדינותינו". הרב מזכיר, שזה כארבעים שנה הקימו המשכילים בעזרת השר אובארוב, שני בתי־מדרש לרבנים בווילנה ובז'יטומיר, "ויש־מחו ע"ז כשמחת בקציר, ויחזו להם משאות חזיונות תקותם להטבת הלאום, הקמת התורה והחכמה יחד. אולם לעומת כל חלומותיהם של המשכילים ראו הגאונים הגדולים בהורה את הסכנה של בתים אלה וטענו כי הם יהוו "שורש פורה, ראש ולענה על שדמות חמדת ישורון". ומה היו הנצנים? "מבתי מדרש אלה יצאו רבנים, שלא היו ראויים לשם זה, הסיגו את גבול הרבנים האמיתיים, וכיסו פניהם כשופטי הממשלה. ועשו מעשים שעמדו בניגוד לתורה, אולם ההמון לא שעה אהריהם בידעו כי אלה אינם ראויים לאצטלה שהם לובשים. זאת ועוד: רבנים אלה "הסירו את כל הדרת היהדות, וכל תוקף הדת, רבים מהצעירים נמשכו אליהם ונתקו מסורות האמונה, בנים סרו מה־דרך הטובה ובהרבה גלילות שממו בתי מדרשות, פסו תופסי התורה, ובכלל חשך נוגה הדת, הולכי דרכה נמעטו, והנותרים התהלכו כצל". אולם הממשלה החלה לפקה על הבתים האלה. המיניסטר ראה כי בתי המדרש לא הצליחו, והחלים לסגור אותם. "מאז היראים החליפו כוח, רבו השקדנים בבתי הישי־בות המתעתדים להוראה ויראה. רבים מהם לומדים מעצמם גם שפת המדינה וגם ידיעות הנחוצות בהשכלה לא זרו מהם, ויש תקוה כי תשוב החכמה והתורה יחדיו עם שלימות המוסר והמידות, אשר ירדו בשנות רעת בתי הספר".

ומן הניסיון הרוסי עובר הרמ"ג לדון בניסיון שנעשה בברס־לוי שבגרמניה, עם ייסוד הסמינר שם, כשנבחר לעמוד בראשו רב גדול בתורה ובחכמה, ר' ז. פרנקל, והיתה תקוה שגדולתו של פרנקל תעמוד למוסד, אולם תלמידיו הכזיבו וחזר הניסיון הרוסי. וכאן אומר הרמ"ג: "ובראותנו גם כי מחלתנו אנושה וממושכה, אחרי נוכחנו, מיום הגלת יהודה מארצו, ויתהלכו

מממלכה אל עם אחר, וכי כל עוד נשאו אבותינו לוחות העדות על לוח לבבם, ודגל התורה והמצוה הרימו בימינם, וברא־שם היו חכמי הדורות וגדוליהם עיני העדה. המה התוו לנו הדרך נלך בה, והמעשה אשר נעשה, המה היו לנו לעמוד האש, ולאורם הלכו בשנות החושך כסה ארץ וזכר שם יהודי היה לחגא בכל אפסים. המה היו רוח החיה באופני הדת והאומה, והמה היו שומר חומרת חזק האומה וקיומה בעמים, אשר לא נכחד קיומנו באלפי שנים".

הרמ"ג חושף את שורש קיום האומה ומדגיש את האסון שב־חיי הגלות.

להלן מזכיר הרמ"ג את נסיונותיהם של נפוליון הראשון ושל פראנץ הראשון, "שניסו להשכיל להיטב אומתנו גם בהשכלת הרבנים והיתה להם כוונה טובה בזה, אולם גם כאן מה היתה התוצאה? רק ירידת מצב התורה והשפלת הדת והאמונה באותן המדינות, לשון עבר נשכח באותן המדינות ואלה שיצאו מוכ־תרים בשם "רב" מבתי התלמוד גם להם אף ידיעה מועטה ביהדות. וכל אותם הרבנים אשר רצו לדרוש טובת האומה בתי־קון הדת ולפאר הרבנות ורבניהם בחכמות ולימודים, ויתורו אחרי נועם המדיני ויופי החיצוני, כי כולם נבלעו בעמים, לא נין להם ולא נכד בעדת ישראל. ראינו והוכחנו כי הדת והיהדות קשורים ולבודים הם זה בזה, כי טבע קיים לאומתנו אשר התורה חיי רוחנו עמדתה ותקומתה, בעמוד התורה וחוקיה יעמדו גם המה, ובנפול מצב התורה והדת תרד ותפול גם מצב ותקומת האומה".

בהמשך דבריו מתעכב הרמ"ג על העול הכבד העמוס על שכמם של אלה, שראויים להיקרא בשם "רב", ועל המאמצים הרבים ועל העבודה הקשה שכל רב צריך להשקיע כדי להגיע למעמדו. כן עומד הוא על ערכם של "הרבנים האמיתיים שר־בים מהם גם חכמים במדע, בהנהגה ובכל מידה נכונה, ועם כל דחקם ישתתפו בצער הציבור, ידרשו טובתם ותקנתם". לעומ־תם, רוב הרבנים החדשים "כל רוח אין בהם; עד ההשכלה הא־מיתית והחכמות ולימודיה לא הגיעו, והתורה והיהדות מעולם לא ידעו — הצאן לא ירעו ורעתם לא יראו". הרמ"ג חוזר

ומדגיש, שהרבנים החדשים לא זו בלבד שהם מסיגים גבולם של הרבנים "האמיתיים", אלא שהם מזניחים גם את תפקידם המהותי, תפקיד של מנהיג ודואג לכל אנשי הקהילה.

הרמ"ג מבקש מן הברון גינזבורג להוריד השאלה מסדר היום של חברת "מרבי השכלה", "כי מאד יחרד לבבי לשלום ואחדות האומה". הקמת מוסדות אלה תגרום גם לריב בין החרדים והחפשיים: "אל נא תהי מריבה בינותינו, אחרי כי באמת אנשים אחים אנחנו, מכירים אנחנו גם חברת "מרבי השכלה", טובת ההשכלה והחכמה שהפיצו בעמנו עם הכם וגבון, ורבים מאחריהם שהגיעו למשרות רוקחים, רופאים, שופטים ומודדים וכד', והמה לפאר ישורון, אבל יניחו כתרה של תורה להשוקדים על דלתותיה ומשימים לילות כימים בהגיונה; ואם באמת ידרשו בבוד הרבנים, ישיבו עטרה לבעליה, לגלות לפני הממשלה לראות האמת מי המה הרבנים האמיתיים, ויוחזר להם שמם וכבודם לפני האמת, ותיחשב להם לצדקה, וכל אשר נשאו רוחו ולבו לדרוש חכמות לימודיות בבתי ספר, חכים יהקרא ורבי לא יתקרא, כי אם יתרצו לעשות מחכמים רבנים, לא יהיו לנו לא חכמים ולא רבנים".

זוהי קריאת רמ"ג לשמור על ערכה של הרבנות היהודית המקורית, ולהעלות את כבודם של הרבנים האמיתיים בעיני השלטונות ולא לשום את כתר הרבנות על ראשם של אלה שאינם ראויים לה. אולם הסכנה הגדולה ביותר היא ריב האחים שעלול להתעורר בעניין זה.

ו. למען ישוב ארץ־ישראל

הרב צבי הירש קלישר, מגדולי הרבנים בדורו, אחד מגדולי הלוחמים בתיקונים בדת, היה גם "ראשון לציון" — ראשון חולמי ומגשימי ישוב ארץ־ישראל. הוא פנה בתזכירים לר' אשר־אנשל רוטשילד מפראנקפורט ולר' משה מונטיפיורי, והעלה את הרעיון של יישוב יהודים על אדמת ישראל, החזיאת האומה בארצה ושמירת דת ישראל שאינה אפשרית אלא בה מלבד. כן העלה רעיונות מדיניים לפדות את ארץ ישראל מידי הפחה המצרי. רבים מן הרעיונות האלה קנו להם לימים שביתה אצל יוצר הציונות המדינית, תיאודור הרצל, בלי שידע על הרב קלישר. גם בספרו "דרישת ציון" (תרכ"ב — 1862) ביטא הרצ"ה את הצורך ביישוב האדמה על־ידי יהודים, העלאת קרן ישראל בגויים וגאולת קרקעות. פעילותו של הרב קלישר, שהתנהלה בעל־פה ובכתב, נמשכה זמן רב. הוא עמד בקשר הדוק עם קהילות ישראל, עם ראשי העם במערב, ועם חברת "כל ישראל חברים". בהשפעתו נוסדה חברת ישוב ארץ ישראל הראשונה בפראנקפורט (תרכ"א).

בין יהודי רוסיה היו אחדים שנהו אחר תורתו של הרב קלישר, וביניהם ר' מרדכי גימפל, תלמידו ר' יחיאל מיכל פינסור, מרדכי אליאשברג. ב"עברי אנכי" משנת תרל"ב (1872), גליון 23, נתפרסם מכתבו של הרב קלישר, ובו נאמר בין השאר:

"הנני לדבר בכבוד 'חברת ישוב ארץ ישראל', להודיע לקורא העברי היקר, שהרבה גדולים ממדינת רוסיה מתחברים באהבה רבה לדרוש לציון בעבודת אדמת קודש, לבנות החרבות ולב־

ישראל.

שום אחד־העם הסתכם שכנוע עצמי שעם ישראל הוא "עם הספר" ושום דבר אחר לא יכול לשנות זאת. לדעתו של אחד־העם, הדת היא "הלאום בלי ארץ", ולכן אין צורך בארץ ישראל כדי לשמר את הלאום. אחד־העם לא ראה בציונות תנועה לאומית, אלא תנועה דתית־תרבותית, שמטרתה לחזק את הקשר בין יהודי הגולה לבין היהדות. הוא לא ראה בארץ ישראל מקום מקלט ליהודים הנרדפים, אלא מרכז רוחני ליהדות העולמית. הוא לא ראה בעליות ובהתיישבות בארץ ישראל אמצעי לפתרון הבעיה היהודית, אלא אמצעי לחיזוק הרוח היהודית בגולה. הוא לא ראה בציונות תנועה פוליטית, אלא תנועה תרבותית־רוחנית.

אחד־העם ראה בעם ישראל "אומה רוחנית", שקיומה תלוי בקיום התורה והמצוות. הוא לא ראה בתורה ובמצוות אמצעים לשמירת הקיום הלאומי, אלא את הקיום הלאומי כאמצעי לשמירת התורה והמצוות. הוא לא ראה בתורה ובמצוות "חוקים ומשפטים" שניתנו לעם ישראל בהר סיני, אלא "סמלים" שבאמצעותם הביע העם את רוחו הלאומית. הוא לא ראה בתורה "חוקה" שנתנה לעם ישראל מפי אלוהים, אלא "ספר" שנכתב על־ידי בני־אדם בתקופות שונות ובנסיבות שונות.

אחד־העם ראה בתורה ובמצוות "סמלים" שבאמצעותם הביע העם את רוחו הלאומית, ולכן הוא ראה בהם "חוקה" שנתנה מפי אלוהים. הוא לא ראה בתורה "ספר" שנכתב על־ידי בני־אדם בתקופות שונות ובנסיבות שונות, ולכן הוא ראה בה "חוקה" שנתנה מפי אלוהים.

אחד־העם ראה בתורה ובמצוות "סמלים" שבאמצעותם הביע העם את רוחו הלאומית, ולכן הוא ראה בהם "חוקה" שנתנה מפי אלוהים. הוא לא ראה בתורה "ספר" שנכתב על־ידי בני־אדם בתקופות שונות ובנסיבות שונות, ולכן הוא ראה בה "חוקה" שנתנה מפי אלוהים.

אחד־העם ראה בתורה ובמצוות "סמלים" שבאמצעותם הביע העם את רוחו הלאומית, ולכן הוא ראה בהם "חוקה" שנתנה מפי אלוהים. הוא לא ראה בתורה "ספר" שנכתב על־ידי בני־אדם בתקופות שונות ובנסיבות שונות, ולכן הוא ראה בה "חוקה" שנתנה מפי אלוהים.

אחד־העם ראה בתורה ובמצוות "סמלים" שבאמצעותם הביע העם את רוחו הלאומית, ולכן הוא ראה בהם "חוקה" שנתנה מפי אלוהים. הוא לא ראה בתורה "ספר" שנכתב על־ידי בני־אדם בתקופות שונות ובנסיבות שונות, ולכן הוא ראה בה "חוקה" שנתנה מפי אלוהים.

אחד־העם ראה בתורה ובמצוות "סמלים" שבאמצעותם הביע העם את רוחו הלאומית, ולכן הוא ראה בהם "חוקה" שנתנה מפי אלוהים. הוא לא ראה בתורה "ספר" שנכתב על־ידי בני־אדם בתקופות שונות ובנסיבות שונות, ולכן הוא ראה בה "חוקה" שנתנה מפי אלוהים.

1882 — התחילו לתמוה ולחפש דרך חדשה.

עה — והתמונה לפרעות בדרום רוסיה. "הסופות בגוב" בשנת

לארץ מגורי אבותיהם, ואולם בשעה "שיחס הגויים ושמחת לבי מקורה בכך, שכל עוד עשו חיל בגולה פנו היהודים עורף הם מקורה עצבה לבם — והיו כחולמים חלום אדוני". תמרוקיה של ברוב השנים: "שמע שמענו ישראל לציון ישאלו, דרך הזה פניהם מעצמות, מכנף הארץ ומיוחדת מהמרת הזאת בצד המהמרי של בניו הארץ, שקשור מהדהד עוקמו התיירת. איזה: "שמע שמענו ישראל לציון ישאלו, דרך רק: תברחת רבות התעדרו לציאתו הארץ הקודש ולקנות שם אחוות אחד כתיבת הדמיונות האלה, ואשר לעשותה של האי- הגרמ"א דרך תלמידיו ורבים אחרים עד סוף שנתגבשה וקיבלה בימי רוחני ומעשי לאחד מימי היסטורי דתי בכלים משותפים ותרבותיות. "שיבת אירי־ישראל היא יעוד תכרת המיסטרי רוחני, ולא רק צורך פיזי כתרים בפני גרמ"ג שמת על התמורה ומיוני הערכים שחלו בתחלת ממוזר הדעות ולתגים, ובו מיוחדים תרמ"ג: "השקפה שקנתה שביבה אצל רבים זרים לא תהו תולה לתם" — מיסם את מאמרו הרב קול ועוררו יישוב לישוב הארץ. תרמ"ג שמות המשמשים בקרב הם אלא באה עם קריאת

אל — — — ורבים מאחינו בני ישראל מדלת העם יתחרו בכל

וכך לדעת הרמ"ג אין השיבה לציון תופעה היסטורית אלא היא תגובה אוראנית שמי לשמש תכסיס נגד המשמיות: "עוון ישראל הוא עוון, שעונשו — העונש על פשעים: שכחת ארץ ישראל בחוץ לארץ דומה כמי שאין לו אלוה". שלו. כאן הוא תור על רעיונות שהביעו גדולי ישראל הדבה קורה בדגון ל"תודש לבנות ולהתבונות עם בארץ תגובה אוראנית שמי

עוז לשוב אל ארץ אבותינו לעבוד אדמתה, וגם העשירים גלוו עליהם, המה ישבו בארץ ויסחרוה, ויעשו להם בתים, בתי מלאכה ובתי מסחר וקנין." בשביל הרמ"ג אין צורך במרכז רוחני בלבד; ארץ־ישראל חייבת להיות מרכז רוחני ומרכז חומרי כאחד. יישוב הארץ ובניינה כבסיס חומרי לעם הכרחיים הם, כדי להקים במולדת העתיקה מרכז רוחני אמיתי. השיבה לציון היא תהליך היסטורי, אורגאני, הכרחי, צו ההשגחה וה־ דרך היחידה של האומה.

השקפות אלו קיבלו ביטוי נמרץ וקולע גם במכתבו (נדפס במלואו בנספחות) לד"ר מאיר להמן, מראשי יהדות גרמניה, עורך ה"איזראליט" ומעורכי "הלבנון". במכתב זה, שנכתב בש־ נת תרמ"ב, דן הרמ"ג בעניין הוויכוח הידוע שפרץ בתחילת שנות השמונים, אם להגר לאמריקה או לעלות לארץ־ישראל. באותם הימים עמדה יהדות רוסיה על פרשת דרכים, והצורך ביציאה מרוסיה הורגש בין המוני העם. בוויכוח זה, שהש־ תתפו בו רבים וטובים מבין מנהיגי יהדות המערב והמזרח, לא היה ספק מה תהא עמדתו של הרמ"ג. לרמ"ג נודע, כי הד"ר להמן מטפל בייסוד אגודות לעזרת יהודי רוסיה הבורחים מעקת הרדיפות, והוא מצא לנכון להודיע על התנגדותו ותת־ נגדותם של רבים מחבריו להגירה לארצות־הברית ולאמריקה. במכתבו הוא מגלה גישה מדינית מודרנית. הוא מדגיש, שגם אם לא ידבר על הצד הרוחני שבהגירה, אלא על הצד הכלכלי, הרי "אמריקה היא דרך קצרה וארוכה, וארץ הקודש — ארוכה וקצרה". והוא מוסיף: "רצוני לומר: אם ילכו לאמריקא, ישיגו ארץ עזר ומחיה בנקל, אבל רב ההוצאה והדרך, וגם העזר יהיה רק לאלו אשר נשלחם וניתן להם העזר, ולא תיעזר ע"י זה כלל האומה במאומה; לא כן ארץ הקודש, הדרך קרובה, ואם לפי שעה יכבד עלינו להושיבם ולחיותם ולתת להם כל הצורך עד ישבו שמה ברווח" — הרי אם יישבו יהודים מה, ההשקעה תהא כדאית ותשא פירות בעתיד. כל תוספת יהודים בארץ היא תוספת כוח ו"קולוניה אחת תעזור לרעותה". הרמ"ג מאמין, שיבואו לארץ גם עשירים, בעלי הון, וכל החלוצים האלה יהיו מורי דרך לרבבות משפחות אשר "יעלו בלי כסף

ובלי מחיר", מחיבת הארץ או מחמת קרוביהם שעלו לפניהם. עליית העשירים וביסוסה הכלכלי של הארץ — יהיו, לדעתו, את נמלי הארץ — יפו, עכו, חיפה, ובארות (בירות). יצוא של את־ רוגים, יין, תנובות וגידולי הארץ אפשריים הם, אבל בתנאי אחד הקודם לכל והוא: עובדים חרוצים.

הרמ"ג חוזר ומדגיש את הצורך הראשוני של ישוב הארץ, שהוא קיום האומה וקיום הדת. רק בארץ־ישראל יש עתיד לקיום האומה והדת, שכן ההולכים לאמריקה יתרחקו מן הדת ברובם, מאונס או מרצון.

והרי לפנינו השקפות ציוניות־מדיניות, שבתקופת חיבת־ ציון לא ניתן להן ביטוי כלל. רק בכתביהם של הרב קלישר והרב אלקלעי מאמצע המאה הי"ט ובדברי הציונות המדינית בסוף המאה הי"ט אנו מוצאים ביטוי נמרץ מעין זה להשקפות ציוניות־מדיניות, המבוססות על היסוד הרוחני והחומרי כאחד של תחיית עמנו.

מסוגם יהיו אשר יהיו, אשר יתעוררו בין חברי האגודה או בין האגודה לבין אחרים, יוכרעו בידי בוררים שיתמנו בדרך הבאה: כל צד ימנה בורר אחד, והשלישי יתמנה בידי שני הבוררים שנתמנו כנ"ל. אם לא יוכלו הבוררים להסכים על השלישי, יתמנה השלישי בידי נשיא בית המשפט העליון בירושלים. הבוררים יהיו מוסמכים לדון בכל הדרכים שיראו להם, ולא יהיו מחויבים לדון לפי דיני הראיות הנהוגים בבתי המשפט. פסק הבוררים יהיה סופי ומחייב את הצדדים.

ט. הוראות מיוחדות

1. הוראות אלה יכולות לבוא לידי שינוי בכל אסיפה כללית של האגודה, ברוב של שני שלישים מהחברים הנוכחים באסיפה, ובתנאי שהשינוי יובא לידיעת כל החברים לפחות שבועיים לפני האסיפה.

2. כל חבר יכול לפרוש מן האגודה בכל עת שירצה בכך, ובתנאי שיודיע על כך לועד האגודה לפחות חודש ימים מראש. אין החבר הפורש זכאי לקבל בחזרה את הכסף ששילם בעד מניותיו, אלא אם כן הסכים לכך הועד.

3. הועד רשאי לסלק חבר מן האגודה, אם ראה שהחבר עבר על הוראות אלה, או שהתנהג בדרך שאינה הולמת חבר באגודה, או שלא שילם את דמי החבר שלו במשך שלושה חודשים מיום שנדרשו לשלמם.

4. כל חבר שיסולק מן האגודה, בין ברצונו ובין שלא ברצונו, יהיה חייב לשלם לאגודה את כל הכסף שהוא חייב לה, ואין הוא זכאי לקבל בחזרה את הכסף ששילם בעד מניותיו.

5. אם יתפרקו האגודה או אחד הסניפים שלה, יחולקו הכספים והרכוש שיישארו אחרי סילוק כל החובות בין החברים הנוכחיים והקודמים, לפי חלקם היחסי בהון האגודה.

6. אם יתעורר ספק בפירוש הוראות אלה, יכריע בו הועד.

7. הוראות אלה נכתבו בעברית ובאנגלית. בכל מקרה של סתירה בין הנוסחים, יכריע הנוסח העברי.

ז' אייר תרמ"ג

(1883)

מתוך יהושע אלאל, "תקנון ראשון של 'חברת עזרת עניים'", בתוך: מאיר אבן-שושן (עורך), ספר הישוב, ירושלים תרפ"ז, עמ' 41–42.

41

ראשית ההתיישבות החקלאית

ב"ה

אנו החתומים מטה, יהודים יראי ה' ושומרי תורתו ומצותיו, אשר בעזרת השם יתברך ובתמיכת אחינו בני עמנו היקרים, בני ישראל הנדיבים, יושבי ארצות הברית, נתכנסנו היום, יום ראשון, ז' אייר תרמ"ג, בעיר יפו, ליסד אגודה חקלאית, שתקרא בשם "עזרת עניים", ולהתחיל בעבודת האדמה בארץ ישראל, בקרבת יפו, ולהקים שם מושבה חקלאית, שתקרא בשם "מקוה ישראל".

ולשם כך הסכמנו ותקנו את התקנות הבאות:

א. מטרת האגודה

1. מטרת האגודה היא לעזור ליהודים עניים, שיש להם רצון לעבוד את האדמה, ואין להם אמצעים לכך, שיעלו לארץ ישראל ויתיישבו שם.

2. האגודה תקנה אדמות בארץ ישראל, ותחלקן לחבריה, כדי שיעבדו אותן ויתפרנסו מעבודתן.

3. האגודה תקים בארץ ישראל מושבה חקלאית, שתקרא בשם "מקוה ישראל", ותקים בה בתי ספר לילדים, בית חולים ובית מרקחת.

4. האגודה תקים בארץ ישראל בתי מלאכה, שיעסקו בעבודות האדמה, כגון בתי חרושת לכלי עבודה, בתי יציקה לברזל, בתי חרושת לקמח ולשמן, ובתי חרושת ליין.

5. האגודה תקים בארץ ישראל בתי ספר ובתי מדרש, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

6. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

7. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

8. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

9. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

10. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

11. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

12. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

13. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

14. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

15. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

16. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

17. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

18. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

19. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

20. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

21. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

22. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

23. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

24. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

25. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

26. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

27. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

28. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

29. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

30. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

31. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

32. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

33. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

34. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

35. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

36. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

37. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

38. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

39. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

40. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

41. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

42. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

43. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

44. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

45. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

46. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

47. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

48. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

49. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

50. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

51. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

52. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

53. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

54. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

55. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

56. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

57. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

58. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

59. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

60. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

61. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

62. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

63. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

64. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

65. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

66. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

67. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

68. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

69. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

70. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

71. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

72. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

73. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

74. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

75. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

76. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

77. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

78. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

79. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

80. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

81. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

82. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

83. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

84. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

85. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

86. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

87. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

88. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

89. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

90. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

91. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

92. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

93. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

94. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

95. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

96. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

97. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

98. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

99. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

100. האגודה תקים בארץ ישראל בתי כנסת, בתי מדרש ובתי ספר, שילמדו בהם תורה ומדעים, ובתי ספר מקצועיים, שילמדו בהם מלאכות שונות.

בשם וידעתי כי כולם יחד חפצים בישוב א"י, אמרתי ללכת אל העיר ההיא, בחשבי כי יש לי על מי לסמוך למצוא על ידם אנשים כלבבנו".

ר' שמואל מוהילבר נתן לידיו של ר' יחיאל ברי"ל מכתב אל הרמ"ג. וביום ו' במרחשון תרמ"ג (19 באוקטובר 1882), בא אליו ר' יחיאל ברי"ל לרוז'ינוי. הרמ"ג קרא את ר' ירוחם פישל פינס, אחד מנכבדי העיר שהכיר יפה את בני פאבלובקה, אחרי כן הוזמנו גם אנשי הכפר לפגישה, ומהם נבחרו לעליה עשר משפחות, 101 נפשות, 54 גברים ו־47 נשים.

ברי"ל בחר מבין הגברים עשרה אנשים, שיעלו ראשונה חלוצים לארץ־ישראל, "כולם עובדי אדמה מנעוריהם, ומלבד ידיעתם בעבודה בשדה יש בהם שמונה שגם מלאכת יד בידם: שלשה מהם בוני בתים (של עץ), אחד חרש עץ, שנים נוסרי נסרים ושנים אורגי בצמר" ("יסוד המעלה").

ברי"ל עשה חוזה ("ברית") עם הנבחרים, לפי חוזה זה הוטל על העולים לעבור תקופת ניסיון של חדשים מספר במקוה ישראל. אם יימצאו הללו מוכשרים לעבודת האדמה, יקבלו קרקע שתספיק לכלכלם, יחברת כי"ח תבנה להם בתים, רפתות, תחפור בארות מים וכן תספק להם את כל צרכיהם. העולים מצדם הצהירו, כי הם עולים מרצונם הטוב, "ללא אונס ופיתוי". אם אחרי תקופת הניסיון יודיע הגגן במקוה־ישראל, כי אינם מוכשרים לעבודת האדמה, לא תהיינה להם שום טענות כלפי הברת כי"ח. הוסכם בין הצדדים, שכאשר ייבנו הבתים יובאו מחוץ־לארץ הנשים והטף עוד לפני שיתחילו לקצור. הוצאות נסיעתם תכוסינה על־ידי העולים. כן הוסכם, כי כל הכסף שחברת כי"ח תוציא על העולים יוחזר לחברה במשך הזמן. ר' שמואל מוהילבר ישליש סכום כסף בתורת ערבון, שהחברה תמלא את המוטל עליה. לבסוף הוסכם, שהחברה לא תתערב "בדברים שבין אדם למקום ומצוות מעשיות, כי אם ככל אשר יורו לנו תופשי התורה כה נעשה ונצליח". מתחת לדברי "הברית" הנ"ל קיים הרב מרדכי גימפל את האמור למעלה כדלהלן: "בפני החתום מטה באו העשרה אנשים החתומים על הספר הזה האמור מעל"ד ובעמוד הזה כי הכל

כתוב ומפורש בזה נקרא לפניהם בכתב מפורש ומתורגם כל הפרטים מפי הרב החכם כו"ב מ' יחיאל ברי"ל נ"י וכולם קבלו עליהם כל הפרטים האלה ברצונם הטוב ותתמו על זה בלבבות שלימות ונפשות חפצות. וגם הועד בפני מאנשים יודעים אנשי שם אשר המה מכירים להחותמים הנ"ל כי המה אנשים ישרים הולכי תום ועובדים אדמתם בעצמם בזעת אף ויגיעת נפשותם ושמץ דבר עול וריב לא נשמע עליהם. ולקים כל דבר בעה"ח אור להיום ט' מ"ח "כי עת לחננה" לפ"ק".

כשר' יחיאל ברי"ל שוחח עם ר' מרדכי גימפל והביע את תקוותו, שבמהרה יקום מושב בארץ־ישראל, אשר "יהיה לאות ומופת כי בני ישראל מוכשרים לעבודת האדמה ואדמת אבותינו ככוחה אז כוחה עתה לתת יבולה למכביר להשביע את עובדיה לחם", אמר לו הרמ"ג, כי הוא מאמין שתקוה זו תתגשם רק אם הוא ברי"ל בעצמו יעלה את הנבחרים לארץ להביאם שם "אל המנוחה ואל הנחלה". על כך השיב ר' יחיאל ברי"ל, שדבר זה קשה עליו משום שיצטרך להפסיק לזמן־מה את עיתונו "הלבנון". אז כתב הרמ"ג לר' שמואל מוהילבר על הנחיצות בנסיעתו של ר' יחיאל ברי"ל וביקשו שישתדל בדבר.

במשך הזמן נתברר, כי דרישתו זו של הרמ"ג היתה חשובה ביותר, ולולא ברי"ל אפשר שהעולים היו צריכים לחזור לרוסיה מחוסר רשיונות כניסה לארץ. ברי"ל נתרצה לנסוע עם ראשוני העולים, ואת תכניתו הוציא לפועל בעזרתו הכספית של העשיר ר' הירש־יוסף שפילריין מוורשה (להלן: הי"ר). בתחילת כסלו תרמ"ג בא ברי"ל לרוז'ינוי, לאחר שהיה עליו להתגבר על כמה קשיים, ובעיקר על לחצו של הרב צדוק הכהן לדחות את הנסיעה לשנה הבאה, כיוון שהברון איננו בעירו ויש צורך לקבל ממנו אישור סופי. ר' שמואל מוהילבר לא הסכים ליטול על עצמו את האחריות ואף לתת את הערבות שנזכרה בחוזה — אם יסעו ללא הסכמת הברון. ברי"ל בא אל הרמ"ג וסיפר לו, שהאכרים ויתרו על ערבות זו, משום שידעו שהנסיעה עלולה להידחות והם ביקשו לצאת מיד. הרמ"ג נבהל תחילה, אבל הוא ראה בנסיעתו של ברי"ל מעין תחליף לערבות החסרה ולכן נתן את הסכמתו.

משל פיום וכן לכבי שמשמות האחרים הדואגים לאיחוד קבלת
מצוי ניסה למר לאכרים כי יתורי לרוסיה, הם הסכימו לכך
שלו עלי ציון. בדרך למריאסט בוועידה לא מצאו מלון, שיאסוף אותם לילות
לילה, ואנוסים היו לישון בבתי־מדרש. עם השקים על גבים
הו נראים בעיני העוברים ושבים "כמשלחים לארץ גזירה".
באסכניה של יהודי נאסרה עליהם עלית הכניסה, שכן האסכנאית
רומשילה מכרת רק באורבון הברון מורפורגו ממריאסט ועוד בעורת הברון אלברט
"יהיה מכרת רק באורבון הברון מורפורגו ממריאסט ועוד בעורת הברון אלברט
בחוזם מבה הרמ"א בזו עשרת האחרים למקוה־ישראל.
סוף־סוף על הסכמה בעורתו של ברי"ל.
אף פרשת הירידה לחוף יפו זכתה מלווה יסודים מרובים.
גם הסיעה עצמה לא עברה בקלות. התחלה סערה האחרים
ולו במחלת היום.
המחסור בכסף והנהה למסע באמריקה. ממריאסט ובריי"ל נאלץ להקטע עזרה.
רים. השגו כסף והנהה למסע באמריקה. ממריאסט ובריי"ל נאלץ להקטע עזרה.
לומשילה מכרת רק באורבון הברון מורפורגו ממריאסט ועוד בעורת הברון אלברט
באסכניה של יהודי נאסרה עליהם עלית הכניסה, שכן האסכנאית
היו נראים בעיני העוברים ושבים "כמשלחים לארץ גזירה".
לילה, ואנוסים היו לישון בבתי־מדרש. עם השקים על גבים
של עלי ציון. בדרך למריאסט בוועידה לא מצאו מלון, שיאסוף אותם לילות
מלוי בהסכמת הרמ"א. הרמ"א מיצר כי עדיין לא סודר ענין
המכתבים מארץ ישראל. הרמ"א מיצר כי עדיין לא סודר ענין
"ישובם של האכרים והוא חושש לאי מלוי הוראותיו של הברון
ולאפשרות שהאכרים יצמרכו לחזור לרוסיה כלעומת
כי"ח ולאפשרות שהאכרים יצמרכו לחזור לרוסיה כלעומת
זכמעם יהיה נעילת רלת לעולים מעתה
שבאו. דבר זה עלול לחיות גם "נעילת רלת לעולים מעתה
ראל: מן לעתו של הרמ"א כי הוא יודיע על המצב לרי שמואל
הרמ"א מודיע לברי"ל כי הוא יודיע על המצב לרי שמואל
הלוסים הנעוצים בלאו הכי בינם ובין הברון, מנזל מקוה יש־
חנין אינה מושכת אותם עוד לעלות לארץ. יותר את
מזאת על כך כי האדמה שרוצים לתת לאכרים בסכינת ואדי
וזיזה כל עמלנו לריק ושמחו "שמחנו". הרמ"א במכתב זה
זכמעם יהיה נעילת רלת לעולים מעתה גם "נעילת רלת לעולים מעתה
שבאו. דבר זה עלול לחיות גם "נעילת רלת לעולים מעתה
ראל: מן לעתו של הרמ"א כי הוא יודיע על המצב לרי שמואל
הרמ"א מודיע לברי"ל כי הוא יודיע על המצב לרי שמואל
הלוסים הנעוצים בלאו הכי בינם ובין הברון, מנזל מקוה יש־
חנין אינה מושכת אותם עוד לעלות לארץ. יותר את
מזאת על כך כי האדמה שרוצים לתת לאכרים בסכינת ואדי
וזיזה כל עמלנו לריק ושמחו "שמחנו". הרמ"א במכתב זה

המנוי", אומר מכתב בן כבל על יחסו של הציבור לאמצעים ועל
גם בהיקפו העיצומי הנוכחי ובכוחו המוריעים העיצומי מכתב זה"ש"מ

המנוי הנרוע שעיתון להם העתקים מכתבים אלה שלח ברי"ל
גם לרמ"ג.

בכתובת לכך מתב הרמ"ג לברי"ל ביום ו' בניסן תרמ"ג כי
מכתבים אלה הראיבו לבבו מאד ובצקיר התוצעה של ר' שמואל
מוחליבר לברי"ל — שמקורה בחכי"ת והנדיה הידוע — לחורר
שהו לברי"ל: "לבבה מעסקו שמפליגין בדי להשפיע על ר' שמואל שיחורר בו מדרי-
סיפר הרמ"ג הוא העתיר מכתבים על פניים מוכה בלפי ברי"ל. על
מוחליבר ולולא הרמ"ג הוא ראה את עצמתו של ר' שמואל
לחורר לברי"ל — שמקורה בחכי"ת והנדיה הידוע — לחורר
עמו הוא בראה שמואל מוחליבר לא היה
גדול הדור רבש האחרוניות של הרמ"ג כלפי ברי"ל שבעצמו
בקשקשי לחשכיל לחשכיל עם כבודו, ואולם אביו בעצמי מה
לברי"ל: "לבבה
מעניין הרמ"ג בחכתבו בעניין זה.
לדברי הרמ"ג בחכתבו בין האכרים לא חשמו, וברי"ל חתבונן
לחורר לגולה פחאם נתקבל מברק מרדכי גימפל, ון לשון המברק:
את ברי"ל לדיון־תורה ויעכבו לחורר לגולה. ונפח לבך
קיבל ברי"ל מברק בעצמו על האזיה". חתום בידי ר'
אבי, בחיסו הרמ"ג לברי"ל:
בוועיים צד שניים מכתב חפוס חרהנים:
"עודך אסור בחבלי האחריות שקיבלת עליך. תנה
יוסי־בעב טולובציק ורי מרדכי גימפל, ון לשון המברק:
מוצות לשמוע דברי חכמים, וחחליט לחשיאר באיי עד כי-
יש לשמוע עוד ולא נגמרה אבל לאחר מכן סבור הוא כי
חוחלה אמר ברי"ל לעצמו: מה מקם בחשיחתו באיי ומה
בחכתב חרהנים.

עמדת האבות עם עקרון שמו ומקומו של עם ישראל בתוך

אולם שמה הוסמטורי עקרון עוד הוום בפי העם.

וזקראה בשם "מכתרת-בתרי" על שם אמו של הבעל, בניגוד

עקרון ווסדה בים ו' בתשרי תרמ"ד (7 בנובמבר 1883).

מהאגדה שמאחורי הקמתה אדמה בקנתה הנמצאת בין תרמיד הנמצא הנמצאת

של בעל עם ראשי הכ"ג לא עוזרי אותו, אבל בתשרי

מיד עם הרב צדוק הכהן ומסר לו על כל השתלשלות הענייבים.

זמנים בעל סופית לעזור את הארץ. הוא הגיע לפאריס, נפגש

זור בן ולעמוד ליעזור של בעל. אולם לאחר קבלת זה

כפי הבעל הסכים ל, לה-

——— "טוב מה יתגלה,

אם יהיה אפשרות לעמוד עץ ואבן ארצה שמשתו לעמוד

כי אבא שמשתו הרב לכבוד הרב גם רק לעשות

תמיד מכון לעמוד ובכל עוז ארצה גם אבי

להסכים עמהם שאפשר אשר ספרו בן הבית הרב

לתת לחרום ולא להבטח הבעל, יצוד ל' בריל (תרל"ח)

אחר מקנה אחותה להם הוא מהתנגדות הדירקטור לכבודו, ובן

מיד מפני הנסיון אשר לפי אבא שמשתו יד הדירקטור ויהיה כי אפס

פעלי בעצם העניין כי ראוי לגמול ובן ובכך — אפס כי לבבו

הם בספר מי הדור הזה לעמוד גם רעם הרשע בני בעם מוסד

ונגדול הזה. ויהיה אי"ה ליסוד מיסד בעם בעל הדבר

בהבאת האבנים עד אין הקודש וכי בלעדיהם לא ניתן לעשות

פעמים מהבתים ובתוכן דברי כולם יהודי כי הדבר מעצמו, ובתוך

בתוך הרבה מהבתים הדבר מעצמו הוא עצמו הוא הדבר הזה

זה ואת היקר הגביר הבעל בעל ישראל" ב"ש [שפת-אמת] ומם הם

ומאחרי כאיש גדול הם, ומיקב ועיד באחור יום השבת קודש

הרמ"ז כך על מאמת" המשמיט בריה הם מעורבים

לתולי.

ח. היחס של הרמ"ג לתנועת חיבת ציון

אגודות לישוב ארץ ישראל, שנקראו בשם חובבי ציון, נתארגנו ברוסיה בעיקר משנת תרמ"א (1881). אגודות אלו ונמכו במושבות הקיימות בארץ־ישראל, סייעו למושבות החדשות והטיפו לרעיון הלאומי. אולם בשנים הראשונות לייסודן היו חכרות מרכז, שיטפל בענייניהן. אגודות חובבי־ציון לא היו למעשה אלא המשך של אגודות לישוב ארץ ישראל מיסודם של הרב קלישר וחבריו, אלא שבצורתן החדשה נמנו עמהן בתחילת שנות השמונים גם רבים מבין המשכילים.

הנסיון הראשון לאחד את אגודות חובבי ציון, נסיון שנכשל, היה בביאליסטוק בקיץ של שנת תרמ"ג, שנתיים לפני ועידת קטוביץ, שהיא הועידה הראשונה שאירגנה את האגודות במסגרת אחת ונכחו בה גם מבין חובבי ציון שבמערב אירופה.

אסיפת ביאליסטוק, שנזכרה רק מעט בדברי ימי חיבת ציון, נקראה לאחר התייעצות בין ר' מרדכי גימפל, ר' יוסף־בר סולוביציק, ר' שמואל מוהילובר והגביר ר' דוב־בער באמפי ממינסק. להזמנתם של ר' מרדכי גימפל ור' שמואל מוהילובר באו לביאליסטוק מספר ניכר של רבנים, שעסקו בענייני חיבת ציון זה שנים רבות. ריכוז זה של דתיים חובבי ציון עורר רוגזם של כמה מן המשכילים שנכחו שם, ואחד מאלה, נחמיה נתנסון, שהיה יו"ר חובבי ציון בווילנה, קרא כנגד הרבנים: "רב לכם, הנה לקחתם את הכהונה והנכם רוצים לכבוש גם את המלוכה להיות למנהיגים?! היה לא תהיה!".

דברים אלה שהוטחו בפני הרבנים גרמו לסערת הרוחות והעיבו על כל דיוני האסיפה. כתוצאה ממקרה זה הוריד ליב

ליוואנדה את נתנסון מכהונתו כיו"ר החובבים בווילנה.

האסיפה בביאליסטוק קיבלה את ההחלטות הבאות:

"(א) פעולות כל החברות הנוסדות והעתידות להיווסד למטרת ישוב ארץ־ישראל תתפרדנה לשלשה ראשים: (1) משלוח כסף אל מקום אחד לקרן קימת בדבר ייסוד מושבות חדשות; (2) תמיכה ועזר לעובדי האדמה מאחינו בארץ אבותינו; (3) הרחבת הפעולות לטובת ישוב ארץ־ישראל.

(ב) נבחר ועד ראשי ששה אנשים: ה"ה הרבנים הגאונים ר' מרדכי אלישברג מבויסק, הרב שמואל מוהילבר מביאליסטוק, הרב מרדכי גימפל מרוזינוי, הרב הגביר ר' דובער באמפי ממינסק, הרב הגביר ר' קלמן זאב וויסוצקי ממוסקבה והמכם ר' לייב ליוואנדה מווילנה. מרכז הועד יהיה בעיר ביאליסטוק.

(ג) הועד הראשי ייסד במשך שני חדשים משרד מרכזי".

כן החליטה האסיפה בדבר חלוקת הכסף של המרכז ודרכי הוצאתו. מסיבות שונות לא נתממשו החלטות האסיפה. ר' פישל פינס מעיר, שהסיבה לאי קיום ההחלטות מקורה בעובדה, שהחרדים והמשכילים לא יכלו להגיע לידי הבנה מחמת רצונם של החופשיים להדגיש את הצד הלאומי ולהתעלם מן הצד הדתי. יש להניח, שהרוח החיה במרכז זה שבביאליסטוק היה צריך להיות הרש"מ, אלא שנבצר ממנו ליטול על עצמו את המעמסה הזאת, ואמנם רק בוועידת קטוביץ, בראשותם של הד"ר פינסקר, הרש"מ ורבים אחרים, נתאחו הקרעים והתנועה נכנסה למסלול אירגוני.

בוועידת קאטוביץ לא השתתף הרמ"ג. אנשים חדשים עלו על בימת חיבת ציון. מטעם החרדים המשיך ר' שמואל מוהילובר להיות האישיות המרכזית בתנועה שאוחדה בקאטוביץ. בכל חמש השנים שנשתיירו עוד לרמ"ג בגולה, לא פעל יותר מבחינה ארגונית בתנועה החדשה. הוא התכונן לעלות ארצה, ועניני התנועה — שאליה השתייכו רבים שאפשר ולא מצא לשון משותפת אתם, — שוב לא היו קרובים אליו כל כך כבעבר. קם דור חדש אשר "לא ידע את יוסף", לא הכיר את הדור ואת הרבנים, אשר הניחו יסוד לתנועת חיבת־ציון. אפשר שגם דבר זה הרחיק את הרמ"ג מתנועת חיבת ציון.

ט. העלייה לארץ. יהוד

בסוף תרמ"ח הגשים ר' מרדכי גימפל אר, משא נפשו לעלות לארץ האבות. הוא היה אז בגיל 68 לערך, זקן ושבע ימים. בארץ כבר ישבו רבים ממיועדיו ותלמידיו, ביניהם מחותנו ר' פישל לאפין, שמילא תפקידים חשובים ביישוב ארץ ישראל, תלמידו ר' יחיאל מיכל פינס, וכן ר' שמואל סאלאנט, ריבה של ירושלים, ידידו מנוער.

יש מקום לשער, שהרעיון על עליה לארץ בא לו לרמ"ג לפני שנת תרמ"ח, כדרך שהרעיון על עלייתם של גדולי הרבנים מבין חובבי ציון נולד עוד בזמנו של הרב קלישר, שחלם על עלייה וחיים בקרב ניצני הישוב החקלאי החדש. במכתב שכתב הרב יהודה זמיל לובוצקי, רב ומו"צ בפאריז, לר' מרדכי גימפל מיום ד' במרחשון, תרמ"ג, מדובר על הרב שמואל מוהילובר, ששהה באותם הימים בפאריז לרגל הפגישה עם הברון רוטשילד וראשי חברת כל ישראל חברים. הרב לובוצקי מספר, כי ר' שמואל מוהילבר מתכונן לעזוב "בעוד שנה" את רוסיה ולהשתקע בארץ־ישראל ליד יפו:

(הרש"ם) "יקנה לו שמה בית ואחוזת נחלה, לטעת גן עושה פרי, וגם מפרי כספו יחיה וישגיה על אחב"י (אחינו בני ישראל) אשר יבואו שמה לעבוד אדמתם. דעתו הטהורה כי עוד שני רבנים מובהקים יבואו שמה להשתקע, ועי"ז יעשה ג"כ יהוד נאמן למען יוכלו לחיות שמה היי כבוד מבלי הבט חו"ש (חס ושלום) אל לחם הקלוקל. — הוא הגיד לי כי גאון אחד ממיודעינו חפץ לעזוב את מקומו ולישב שמה, ואנכי הגדתי לו כי גם הדר"ג הוא אחד מאוהבי אה"ק וכי רוח הקודש ישוב

א"י החל לפעמו עוד לפני שנים אחדות — — ותוטב בעיניו עד מאד".

אין הרב לובוצקי מוסר פרטים נוספים אולם ממכתב זה ברור כי בתרמ"ג נדונה תכנית עלייתם של גדולי הרבנים חובבי ציון לארץ־ישראל.

בצוואה, שכתב הרמ"ג לבניו ונמצאה בין כתביו אחרי פטירתו, נאמר בין השאר:

"רוב ימי ושנותי חלפו בתוהו בחיי שעה, נמכרתי לעבודת אב"ד לעבוד עבודת משא הציבור ואת עצמי לא תיקנתי. ואם בנעורי הגדתי שיעור לתלמידים, כמה שנים, אבל כשבאתי לראזינאי לא היה ובצבו נפשי (עיין סנהדרין ז), יום ליום רצו, וגם מעט החידושי תורה אשר זיכני ד' ית"ש ברגעי הפנאי לעסוק בתורה הקדושה, לא יכולתי להביאם בכתב, אף כי לסדרם, ויושב בטל כישן דמי, ואישן על ברכי הזמן בודד עד כי גז חיש שבע מחלפות ורק בהסדו ד' ית"ש בזכות אבותי הקדושים אשר בארץ המה היו בעוזרי לעת זקנותי לחזק לבבי לברוח מתוך ההפכה, ולנוח לשבת בחצרות ד' בארץ הקדושה".

מתוך וידוי זה אנו למדים, שישיבתו של הרמ"ג בגולה, על אף תפקידיו הרבים ועסקנותו, לא נתנה מרגוע לנפשו. לא היה סיפק בידו לעסוק בתורה כרצונו, ורק לעת זקנתו, עם עלייתו לארץ, קיווה שכאן יוכל לעסוק בתורה ולהכשיר לדפוס את חיבוריו. גם היחסים בקהילה לא היו כנראה כשורה, ורמז לכך נראה בהמשך דברינו, ואולם העימוק העיקרי לעלייה היה חיבתו הגדולה לציון, אותה חיבת ציון שהמריצה את הרמ"ג להקדיש לה עשרות שנות פעילות בגולה.

באותה צוואה מספר הרמ"ג, שהוא עורר את קהילת רוזינוי לעזור לו בהוצאות הנסיעה לארץ. אבל מה שניתן לו לא הספיק אלא כדי מחצית ההוצאות. וראויה לציון העובדה, שהרב לא הסכים בשום אופן לקבל סכום קצוב לשבוע מבני קהילתו "אף כי כן נוהגין ברוב הקהילות שרבנים יושבים באה"ק". הרמ"ג נמנע גם מלקחת חלק בכספי החלוקה הכללית — דבר נדיר באותם הימים.

כל בני העיר רוזינוי, יצאו ללוות את הרמ"ג בדרכו, שכן

פתח.

המסע מקושטא ליבנה היה ייסורי לראות שמעות עדיין ובלי-
ומי מהמכתב הזה ייכתב לראות שמעות עדיין ובלי-
ליבנה ולקרוא פעמים בכתבי ותאוויו על שמעות עדיין ובלי-
מחוברת ותפארתנו ומי שיכתב לראות
ירים להשתוות בהר הבית — — — או או גם אני אבא בחסדו
מלך ישב על כסא ה' בציון — — — וכמה מאנשי יבוא עקרון.
ומחר תעיר אפס מקום לחשיב דיירי ירושלים עד יבוא גואל צדק
בקרב ב' אלפים בתים יותר ורק שמה אפשר לקבוע דירה
מרחשלים, הגדתי זו פרוזה תעשה ירושלים ל-15 מקומות חור-
עליון ומעליון לשם אבל תלמוד תורה כנגד כולם, ואל הגאונים
ושלמים, פה תורתי אמתתי וכל היום הזה שיוחזי באין מפ-
רעץ. האם כי הנני נכסף מאד לדור בירושלים עד"ק אשר הכל
עמהם ועכ"פ אשרתי לנפשי, עצת ה' היא תקום, אשר בן בלבי
ואנשים בה מעם ומוחבים וגם מטלגים גדולים וכולם יראים
היה עמדי יחד בוליוך, ובכל ענייני הקהילה נדרשתי להיות
אחותו כבוד ואהבה ואף על פאר ת"ח ב"י הגאון הגדול רבינסק ב"י [ר' יחזקאל קבלני בכל
רים הגדול רבינסק ב"י [ר' יחזקאל קבלני בכל
פר לחתני הרב ואלך על פאר ת"ח: מס-
תיים כמה אחרון ואחרון רבינו שמואל "מכתב בירושלים. וכך הוא מס-
פיסה. ר' יעבץ — — — יהוד ואמנם שמואל "מכתב בירושלים. וכך הוא מס-
משתניע תרמ"ג לפגל יפו באו לפגוש אותו ר' יחזקאל מיכל
בתוספם את חלק מהדרך.
מינו ולשמאלו של הרמ"ג בצעלה והשתעשע בדברי תורה
ללותו: חתניו, ר' יוסף־וכריה ואשתו מרים הרוחני. גם מושל העיר בא
במשך ארבעים שנה היה מדריכם הרוחני. גם מושל העיר בא

העיר בנוח השמחה. ומחו תרוח בין עצי השדרה שקשה היה לרמ"ג למצוא דירה בתוך
לפי מכתב זה מכתב, שקשה היה לרמ"ג למצוא דירה בתוך
העיר העתיקה. ואם כבר המל עליו להתגורר בעיר החדשה
בארץ־ישראל. ואולם הסיבה האמיתית לאי רצונו של הרמ"ג
להתגורר בירושלים באותם הימים, היתה האחיזה שהרבה בה
עניים ממעמות קודם לכן הגיע את מחוגתו. פיום
שהגיע הרמ"ג לאפיל ורי
קום.
הרמ"ג בחר לשבת ביהוד, הסמוכה לפתח־תקוה, אליה עברו
בתו בירושלים עלולה להכניס אותו למעגל המלחמות והמחלו-
אחד מבני העלייה השניה, שהתגורר לימים ביהוד בבית שבו
גר הרמ"ג. מתאר את הבית ואת יהוד בדברים הללו:
"הבית בן שתי הקומות היה בקצה המזרחי של המושבה בנוי
אבני קורקור. על ירו עמדה שקמה גדולה גבוה ורחב
המושב היה בנוי בחצי עגולה ומוקף גבעות חול. במרכזו
קום. ומופרית הגדולים של ירושלים וממיסדי פתח תקוה, ר' יואל משה סלומון, מעסקנית
בתרמ"ב ראשוני פתח תקוה, וזהסטוריון והמלומד ר' זאב
יעבץ, גיסו ר' יחזקאל מיכל פיגם ועוד פיגם מבני בני פתחתקוה
טומה גם הוא אחד ממייסדי "המשקיה" שהתגורר לימים ביהוד בבית שבו
אבני קורקור. על ירו עמדה שקמה גדולה גבוה ורחב
המושב היה בנוי בחצי עגולה ומוקף גבעות חול. במרכזו
עמוקה גשמית ועליה סבכי אטה. בעת הגבעה בחר
מקום בחול ארוך המשתלשל ויורד בגליל.
ממרוח הכפר חיו כרמי זית רבים ושייכים לכפר הערבי יהוד.
ליל. הנוף הנשקף מראש הגבעה היה מעשיר את הנפש ואת
צא ומשם בנוח השמחה. ומחו תרוח בין עצי השדרה שקשה היה לרמ"ג למצוא דירה בתוך

רותיהם ועליהם יוריקו ויכסיפו חליפות. בפאה דרומה מיצר הזיתים ובמרחק מה ממנו שוכנים שני כפרים ערביים גדולים. מזרחה לכפרים שוכנת המשבה הגרמנית הנושאת שמו של וילהלם מלך אשכנז. צפונה יובילו שבילים אל פתח־תקוה. מצד מערב תינשא המית הים בעיקר בלילות, בגבור השקט מסביב".

הרמ"ג ישב ביהוד, שהיתה ידועה בפי תושביה כ"מקום רוח צח וטוב מאד", לחגים היה עולה לירושלים. ביפו הקריבה ביקר לעתים רחוקות (בין השאר להקביל את פניו של ר' שמואל מוהילובר כשבא לביקור בארץ). הקשר בין יהוד ובין יפו לא היה קל. אמצעי התחבורה באותו זמן לא היו נוחים; זמן רב גם לא היתה עגלה לתחבורה והיה הכרח להשתמש בחמורים. מבחינה פיסית סבל הרמ"ג קשות ביהוד. הרב יוסף הלוי, מאחרוני תלמידיו של הרמ"ג, מספר כי גם הליכתו של הרב במישב עצמו מקצתו האחד לקצהו השני היתה קשה עליו; היה נאנח מרוב חולשה. אולם מדי זכרו כי הוא בארץ־ישראל חזרה אליו שמחתו שכן בדרך כלל ידע הרמ"ג להפיק מישיבתו בארץ את כל האושר שהארץ יכולה להקנות לאדם הקשור בה. גם המזון לא הספיק ביהוד, והיה צורך להביא כל דבר ממרחקים. באחד ממכתביו של הרב מתוארת חתונה שנערכה ביהוד וכיצד היה צריך להביא למושב מזונות, יין וקמח. הרב עמד בקשר מתמיד עם ירושלים, ובעיקר עם בן אחיו ברוך יפה, שהיה קונה לו מצרכים ושולחם בדרכים־לא־דרכים ליהוד. גם את מכתביו קיבל מירושלים ושלחם דרך ירושלים. כמה מבני יהוד היו הולכים ובאים לירושלים והיו משמשים דוורים בשבילו. אחד מהם היה ר' יואל משה סלומון, שהיו לו עניינים רבים בעיר.

זמן קצר אחרי בואו של הרמ"ג ליהוד, הובאה אליו ספרייתו הגדולה בת 4000 כרכים, שהיתה אולי הספרייה הגדולה ביותר בארץ באותם הימים. לספריה נזדקקו לא אחת כמה מחכמי ירושלים. ד"ר יעקב לונץ, בנו של החכם והחוקר א. מ. לונץ, סיפר פעם כיצד נסע עם אביו ליהוד, כדי לעיין בספר שנמצא רק בספרייתו של הרמ"ג. וזה עלה על סולם בכוח עלומים,

וחיפש את הספר המבוקש. העברת הספריה לארץ וליהוד בתנאים של אותם הימים היתה כרוכה בקשיים רבים, אבל הרמ"ג לא ויתר עליה. ברוב הספרים רשם הרמ"ג הערות חשובות בתחום ההלכה, אלא שעם פטירתו בא בנו ר' צבי הירש יפה ליהוד והחזיר את הספרים לגולה. חלק גדול מהספרייה, ובעיקר ספרים שעליהם רשם הרמ"ג את הערותיו, נשרף בדליקות שפרצו בבריסק ובסלונים, ורק חלק קטן הוחזר לארץ ע"י בניו של בנו צ. ה. יפה ונמצא בספרייה של ישיבת מרכז הרב.

וכך מתאר ר' פישל פינס את שנות שבתו של הרב בארץ:

"הוא היה מחבב את ארץ ישראל ושש אתה משוש באמת ולבב שלם באופן מאד נעלה, שאין כל אדם זוכה אף להבין מין שמחה כזו שחדשה ממש כנשר נעוריו, עד כי בבואי אני שמה מצאתיו כמו שב לעלומיו בכמה וכמה שנים אחורנית. רוב עתותיו היה מקדיש לתורה ועבודה ובעתות הפנאי היה מטייל בכרמי הזיתים ביהוד לשאוף רוח צח ולהתענג על הדר הטבע של ארצנו הקדושה. ומדי ראיתי זאת שיותי לנגד עיני את המראה "כרם ביבנה" ועלה בזכרוני זכרון הכרמים בדברי חז"ל. מי שלא ראה את חיי האדם הגדול הזה שמח לא ראה חיים נעלים ונשגבים מעולם. והיטב אמר הגאון ר"ש מוהילבר כי כל מי שיחפוץ לרכוש לו איזו מושג מן העולם הבא ילך ליהוד ויראה את עולמו של רמ"ג שמה. עולם שאין בו לא קנאה, שנאה והתחרות כ"א צדיקים יושבים ועטרותיהם בראשיהם ונהנים מזיו השכינה".

ועוד מספר ר' פישל, שבשעה שבא להיפרד מן הרמ"ג לפני לכתו לגולה, אמר לו הרמ"ג: "דרוש נא בשלום כל בני העיר (רוזינוי) ואמור להם כי מוצא אני קורת רוח מאד בישיבתי בארץ הקדושה; אוהבי ומכבדי יקחו נא חלק בשמחתי ורודפי ושונאי יקבלו נא הכרת תודתי על אשר גרמו למהר את יציאתי".

מדברים אלה מסתבר, שהרמ"ג שהיה בקהילתו אדם תקיף ובעל דעה עצמאית והיו לו קשיים בה. דבר זה מוכח גם מן הסיפורים שסיפרו על תקופת רבנותו, אבל לעניין זה נסוב להלן.

מספרים, כי פעם ביקר הרמ"ג אצל הרב י. ל. דיסקין בי־רושלים, והלה אמר לו: "מקנא אני בכבוד תורתך שאתה יושב שקט ושליו ביהודיה בעוד שאני נתון כאן בסבך החיים בירו־שלים". השיב לו הרמ"ג: "למה לך לקנא לי?! הן כשם שאני קבעתי ישיבתי ביהוד יכול כבוד תורתך לקבוע ישיבתך בעק־רון!..."

יהוד נעשתה למרכז חקלאי ראשון של בני תורה. הצעירים עסקו בישוב הארץ והזקנים בתורתם. לאמיתו של דבר, נעש־תה יהוד למרכז רוחני דתי. ודבר זה המריץ את האגודה "חבל תורה" הירושלמית לייסד ביהוד מעין בית־מדרש קבוע לר־בנים. חברה זו שלחה ליהוד מירושלים על חשבונה אברכים שילמדו תורה מפי הרמ"ג, וביניהם היו ר' מיכל הורוביץ, לימים דיין בירושלים; הרב יוסף הלוי, היום אב"ד בת"א — יפו; הרב יעקב גוטמן, היום רב באמריקה; הרב מיכל מוש־קין מירושלים, והרב ראובן גוטפריד, חתנו של ר' יוסף יואל סלומון. ביהוד נפתח להם מטבח מיוחד ואף טודר להם שיכון. כל בני הישיבה היו סמוכים בסעודה השלישית על שולחנו של הרמ"ג, והיו מאריכים בדברי תורה ומוסר עד חצות הלי־לה. לימים היתה הסעודה השלישית בביתו של נכד־אחותו של הרמ"ג — הרב אברהם יצחק הכהן קוק, רבה הראשי של ירושלים, מרכז לרבים וטובים מבני ארץ ישראל החדשה.

היה קשר מתמיד בין ירושלים ויהוד. בני ירושלים היו באים ליהוד, וכמה מאברכיה התחתנו עם בנות פתח־תקוה ויהוד. גם גדולי התורה היו באים מירושלים לבקר ביהוד, וכן באו אורחים מחוץ־לארץ, מטובי חובבי ציון וראשיה, וביניהם ר' שמואל מוהילובר ור' מרדכי בן הלל הכהן.

הפקידות של הברון לא ראתה בעין טובה את ישיבתו של הרמ"ג ביהוד, בתחום ההתישבות החקלאית, וכן את קיום הישיבה וההשפעה הרוחנית שלה. כלפי הרמ"ג אי־אפשר היה להתייחס באותו זילזול, שהיה מנת־חלקם של רבים מהאכרים. הרמ"ג היה גם אחד האבות של תנועת חיבת ציון ברוסיה, והיה ידוע כאיש תקיף שלא נטה לפשרות וידע אשר לפניו. אפשר, שגם תמיכתו בר' יחיאל ברי"ל שהסתכסך עם שמואל

הירש, ב"כ הברון במקוה ישראל, גרמה ליחס זה. כן נראה, שהפקידות התרעמה על הרמ"ג בעניין ריב השמיטה (עיין בפרק הבא).

מכל מקום, הפקידות התחילה לרדוף את יהוד. על הד"ר אהרן מזיא, שהיה אותה שעה רופא המושבות, נאסר לסור ליהוד, אף־על־פי שמדי פעם בפעם היה עובר את יהוד בדרכו מראשון לציון לפתח תקוה. פעם נסע ד"ר מזיא יהד עם אחד הפקידים לפתח תקוה ועבר את יהוד. הרופא ביקש לבקר במ־קום, אולם הפקידים אסרו עליו לעשות כן. לא אחת טענו פקי־די הברון, כי ישיבתו של הרמ"ג במקום זה גרמה להרס הי־שוב, ועוד השמיעו טענות מטענות שונות.

בקשר לפרשה זו נמצא דברים מעניינים במכתבו של ר' יחיאל מיכל פינס לנצי"ב מוולוזין, מיד לאחר פטירתו של הרמ"ג:

"עוד בת ציון מתיפחת: וי ליה דחסרית גברא רבא כבוד הרב הגאון מורנו הרב מרדכי גימפל זצ"ל! והנה בת קול מנ־המת כיונה דברי נחומים לאמר. מנעי קולך מבכי, הנה מלכך יבוא לך צדיק ונושע, הוא כבוד מורנו שיח', אשר גמר בדעתו לעלות ולשכון בחצריך. נשען על שמועה זו הנני בא בהצעת דברים לפני כתר"ה, כי אם בחר בציון, יאוה למשכן לו באחת המושבות. הרעיון הזה עלה על לבי אחרי רואי עין בעין את הפעולה הנכבדה אשר האציל כבוד הרב המנוח הרמ"ג ז"ל בישיבתו ביהוד, מלבד מה שהישיבה הזאת גרמה לשביעית שלא תתחלל בפרט, הנה עוד גרמה רבות לחיזוק התורה והדת בכל המושבות. הוא ז"ל כשמש עמד במרכז, וגם בלי נשמע קולו יצאו קויו בכל הקולוניות. גם הפקידות נחתה מפניו ותהי זהירה מאד במעשיה לבלי הכאיב לבו בעניני הדת. כללו של דבר, רואה אני ברור כי ביאת צדיק עשתה רושם, אולם אהה! כשם שביאתו עשתה רושם טוב כך יציאתו עשתה רושם לר־עה, וכל האנשים אשר בהפקרא ניחא להו ויהיו עוינים מאד את התגברות רוח הדת במושבות, הנה שמחים עתה על פטי־רתו של אותו צדיק כאילו הוסר מפריע מעל דרכם".

אנשי בילי"ו ורחובות ומושבות יהודה זכו בשנים המועטות

לשיבתו של הרמ"ג ביהוד לבסיס רוחני—ציוני—דתי, שלא ניתן להם עליידי רבני ירושלים. ווודאי זכותו הגדולה של הרמ"ג היתה בישוב המדש בראשיתו, זכות שמשתכחה במשך השנים. ואולם כוח מהגיגותו של הרמ"ג תורגשה ביותר בדיוק השמיטה שמתחולל במינה הראשונה לעליותו ארצה.

המל להכות גלים זמן קצר לפני שנת השמיטה.

האדץ". אולם באמיפה בוחלנה לא באו לידי הסכם, והיכוח

מחשמשם כולו נמצא מבחינה כללית בסכנה. "אם נראה לפי המורה לנקל אין לנו השנות להחמיר. יש להעדיף את מובח אליעשברג היחה "שיש למצוא מבחינה בסכנה. "אם נראה לפי

לבות המורים לרעיון הגבה ציון. גם הרב מרדכי אם לא כראי הדבר שלא להשתמש בהיתר זה, כדי לרכוש

זיו, ר' שמואל מוהילובר ור' נפתלי צבי יהודה בריון (תנצ"ב) מוכיח שלומות הרבנים, ר' יהושע לייב דיסקין, ר' מרדכי אליעשברג — כולם מעמודי

המתנית אלול תרמ"ז נקראה בוחלנה אסיפה" שבה נבחן אברים יצעו בעוד מועד כיצד לנהוג בשנת השמיטה.

זה רק עשר שנים שהיבות בארץ, והיה צורך שה- לא תצוה. שנבחנו יהיה לארץ" (ויקרא כ"ה ד'-ה). הגבה מכרמך לא תזמר את כרמך ואת פרי קצירך לא תקצור ואת ענבי נזיריך אידיבידואלי, לא כן הדבר בשאלה זו, הכרוכה בבעיה כללית שורות במצוות התלויות בארץ אפשר היה למצוא פתרון באופן בכך ציון שנתעיים לפני תחולתה. בעוד שבשאר השאלות הקי- שאלת השמיטה כבר התחילה לוקר המחוקים של ראשי חו-

ו. סערת השמיטה

(תרמ"ו)

הרב אליעזרא נמה, מאמר, למחיר לגמרי את המשימה
ופירסם על כך קונטרס. הרב מוחליפוב מעבודת האדמה בארץ עלילת לחזק לי-
למשך שמא שעבד מעבודת האדמה בארץ עלילת לחזק לי-
שם אליעזר-שראל. ד"ר פינסקר, משפיע חובבי ציון, העלה על הרב החכם
להתערב בשאלה דחוית עדיפה זו, ועל כן העמיד על הרב החכם
ר' שמואל יוסף פין, אחד מראשי המבאים של חובבי ציון, לזכי-
כנס לעובי העורה".

ביניהם פנה הברון רוטשילד, באמצעות מיכאל אלישבר,
אחד מאנשי שלומו לר' יצחק אלחנן ספקטור מקובנה, בשאלה
בהבר המשימה. ר' יצחק אלחנן התייעץ עם ר' מרדכי אלישי-
ברב, והשיב שהוא מחיר את עבודת האדמה בשם המשימה
עליידי מכירת לובי בדרך שמכריז חמץ. אלם יחד עם זאת
מחליטה, נפ עצה נוצרה שמואל יוסף פין להתעכב לע-
"המשע מקומות" ואחרי שקלא-וטריא נועצו עם הרב ר' יצחק אלחנן
עוד בשנת תרמ"ו כדי ובו תרפות וגידו-
פם על מנת שיעבי המשוב הזקלאי בארץ.

בתם של רבני ירושלים בכתשה שיודיעו לו רעתם ועצתם. תמו-
פנה לרבני ירושלים בדרך שמכריז לעבוד בשנת השמיטה".
כמה רבנים קראים מחוץ של הרב דיסקין מירושלים פירסמו
בתם שם רבני ירושלים בכתשה חיתה שאסור לעבוד בשנת השמיטה".
עליידי מכירת לובי בדרך שמכריז חמץ. אלם יחד עם זאת
בבא, והשיב שהוא מחיר את עבודת האדמה בשם השמיטה
אחד מאנשי שלומו לר' יצחק אלחנן ספקטור מקובנה בשאלה
בהבר המשימה. ר' יצחק אלחנן התייעץ עם ר' מרדכי אלישי-
ר' שמואל יוסף פין, אחד מראשי המבאים של חובבי ציון, לזכי-
כנס לעובי העורה".

חובבי ציון, על כתב לזיתר הזה מתם גם ר' יצחק אלחנן.

"המשע מקומות" שי לחתום בבית"ד בירושלים
ולהצלילה להם שלא יעמרכו לזיתר כלל וישמרו השמיטה כדין
לזיתר מדש ואולי "יעזור לי בדוב רחמיו להשיע את עמו
ובתו ויהיה יפה רע לשעת תרמ"ט. בשמיטה הבאה יעמרכו
ואלץ לנבריו "שמר המכרת" שי לחתום בבית"ד בירושלים
בה בשביעית ל"הצלת נפשות והצלת ישוב ארץ ע"י מכירת
מחליטה, נפ עצה נוצרה שמואל יוסף פין להתעכב לע-
"המשע מקומות" ואחרי שקלא-וטריא נועצו עם הרב ר' יצחק אלחנן
עליידי מכירת לובי בדרך שמכריז חמץ. אלם יחד עם זאת
ברב, והשיב שהוא מחיר את עבודת האדמה בשם השמיטה
בהבר המשימה. ר' יצחק אלחנן התייעץ עם ר' מרדכי אלישי-
אחד מאנשי שלומו לר' יצחק אלחנן ספקטור מקובנה בשאלה
ר' שמואל יוסף פין, אחד מראשי המבאים של חובבי ציון, לזכי-
כנס לעובי העורה".

בניגוד לעצת הרב החכם, שמואל יוסף פין, אחד מראשי המבאים של חובבי ציון, לזכי-
שם אליעזר-שראל. ד"ר פינסקר, משפיע חובבי ציון, העלה על הרב החכם
להתערב בשאלה דחוית עדיפה זו, ועל כן העמיד על הרב החכם
ופירסם על כך קונטרס. הרב מוחליפוב מעבודת האדמה בארץ עלילת לחזק לי-
למשך שמא שעבד מעבודת האדמה בארץ עלילת לחזק לי-
הרב אליעזרא נמה, מאמר, למחיר לגמרי את המשימה

שמעון בקולי במכתב גלוי זה מאחר שמחשבה שחרון מתקיה מעבודה" ובן לשי-
הרב"ג גרם גם לשעבות אנשי פתח תקוה מעבודה" ובן לשי-
בתת אחי גדרה שמדרים האחו זמן הזה ר' יזיאל מיכל
מיום. ובך כל המשם המקלאי על אף הלזק הרב
של חובבי ציון. ר' מרדכי אלישבר בתם מכתב גלוי
העתונים, ובהם רבני ירושלים רוצים להזהיר את הישוב
מבן זוהי כל רבני ירושלים נגד הפקודות של
התורה". על כתב לזיתר הזה מתם גם ר' יצחק אלחנן.

"המשע מקומות" שי לחתום בבית"ד בירושלים
ולהצלילה להם שלא יעמרכו לזיתר כלל וישמרו השמיטה כדין
לזיתר מדש ואולי "יעזור לי בדוב רחמיו להשיע את עמו
ובתו ויהיה יפה רע לשעת תרמ"ט. בשמיטה הבאה יעמרכו
ואלץ לנבריו "שמר המכרת" שי לחתום בבית"ד בירושלים
בה בשביעית ל"הצלת נפשות והצלת ישוב ארץ ע"י מכירת
מחליטה, נפ עצה נוצרה שמואל יוסף פין להתעכב לע-
"המשע מקומות" ואחרי שקלא-וטריא נועצו עם הרב ר' יצחק אלחנן
עליידי מכירת לובי בדרך שמכריז חמץ. אלם יחד עם זאת
ברב, והשיב שהוא מחיר את עבודת האדמה בשם השמיטה
בהבר המשימה. ר' יצחק אלחנן התייעץ עם ר' מרדכי אלישי-
אחד מאנשי שלומו לר' יצחק אלחנן ספקטור מקובנה בשאלה
ר' שמואל יוסף פין, אחד מראשי המבאים של חובבי ציון, לזכי-
כנס לעובי העורה".

בניגוד לעצת הרב החכם, שמואל יוסף פין, אחד מראשי המבאים של חובבי ציון, לזכי-
שם אליעזר-שראל. ד"ר פינסקר, משפיע חובבי ציון, העלה על הרב החכם
להתערב בשאלה דחוית עדיפה זו, ועל כן העמיד על הרב החכם
ופירסם על כך קונטרס. הרב מוחליפוב מעבודת האדמה בארץ עלילת לחזק לי-
למשך שמא שעבד מעבודת האדמה בארץ עלילת לחזק לי-
הרב אליעזרא נמה, מאמר, למחיר לגמרי את המשימה

הרבנים מלאנם ודיסקין נגד המחיר. ב"אוצר הספרים" שיצא בי-
גבצה המחקה הרב אלישבר ממעם ב"ד צדק ד' קול אשכנזים"
ירושלים, במדה כוי שרבני חובבי ציון נאלצו לפרסם מאמרים תרופים וכן כרוזים של
תרושלמית המחלי להתפרסם מאמרים תרופים וכן כרוזים של

מעל "שחור". אנשי ירושלים את האבנים, כדי לגרום
רום המשכיים שתוי כדרים. לבם מזמין טוב
שיג את האמצעים הדרושים למאבק. אם ירושלים לבד
שהברון לא יתן תמיכה זו תמיכה "הלים לד-
שמם על שלחנם בקנה אחד עם רעתו. אולם כשמע
להתביל פני באה"ת את רעת האיסור של רבני ירושלים ולהוא
תרמ"ג מספר, כמשבא לארץ שמע מפי אנשי שבאי
שיבלו עליהם את תמורות המשמרות באלו ובמצרים".
קשה, עליהן לצאת בקבי אחתיהן ורחתיהן לעיר הגדולה
ועמ"ש במשמרה הראשונה אשר יכהו לשמשות ליחד במקום
מהאוניברסיטה. הי תמורים הם דברי סופרים שיבלו במקום
משמרה". אף-על-פי שמשלמה בזמן הזה הוא
כמה רבנים ומחברים אלה מסביר על שום מה היה נגד היתר
תרמ"ג מספר לנו, שמחליט מכתבים בעניין המשמרה עם
שניים כמה אומץ-לב וענוות אלו:

קיימי מצות המשמרה כהלכתה בדורנו אלו אנו
אחת לעבוד ולשמרה", אינה גם לראובן שנעשה עבד
המשמרה הוא שעיר לאחר עקרון לאחר "ליעשה על
הוא שהמשמרה לפני כל ורק הוא בו ורק היה בכל
אולם לא רק את הכבוד הא תרמ"ג לתשיב לעיר הקדושה.

"סמים מדוע היה איך למרמים.
בכל פעמונים" ובני ציון הקרים שיבלו לנבלי חשבו
ובזאב שרשו, ישראל בחוצותיה", מ"ש הלומדים
מעיר הקדושה והמצוות המלאה תורה ומצוות תורה מתוך העוסק מלאים
בקול-קורא זה בחוב תרמ"ג: "עניין לבי בקרבי על חילול
את המכתב הגליון דברי בלע על "לא עת לחשות" (עיין בהמשכות).
בצלותם והכתב דברי בלע על ירושלים התלים הגיה, ואז כתב
לחשיב על כך, אבל מאחר שהם אנשים נוסעים לא ממנו ידם
תלמידי תכמים וארץ הקודש ובראשונה סביב היה שמוסד לא
תרמ"ג קרא דברם אלה התחלחל. הוא ראה בהם ביזון
בגלוי.

הישוב אינו אלא מפני שחרדים הם על התלוקה שלא תתבטל

אלה שלא.

* "מצרי" של בדיחותיה (נדפס ב"המליץ" 1889 גיליון 186) ווזה מעניין

ותן של תרמ"ג בעניין זה, שלאלם מי שקורא את המכתב הגלוי
ולא עוד אלא שהמה מכותבי תלוחותיה גילי תוסר הכנה לעמ-
תיהם ציון לא בלקרה עד כה הפרשה הזו באופן אובייקטיבי,
שהכה הסערה והאכרים חזרו לעבוד את אדמתם. בתולדות
הלחץ שהמעילו חובבי ציון היה חוק למדי, ואחרי זמן קצר
לקרוב ורחוק".

המלים, ואמת אחבי, ואני אמת והשלום שלום כי אדבר,
על ע"ק ורבניה חתם, חתם בליות היתה "כי אולי במלי כל המעלר הזה. לתרעיש
מצאתי דברי לחובה" כי אמת מאד אומה שהמה למצוני ומושבי
מקטן, תרחק מאדם זולתו, ומם המעם הזו דברי רק לאמר
בסוף דברינו אמר תרמ"ג: "מעתה אמאבה למצוני ומושבי
את האכרים לשמור את תוקף הזה.

לי תודתו על בה, משביקר הברון בירושלים אלא שביקש ליתן
את מפעלי של הברון לארץ-ישראל, והרה סאלם בעצמו הביע
ומעלם מצוות התלוחות באה"ק". כל רבני ירושלים מלעלימים
(תם) לראות בני עמנו, ישמחים על אזמתם בעבודת השדה וכרם
מתגדלים לעצם עניך "שוב ארץ ישראל. בכל מה מתאים
שמאמצו אצל המשוחה אלא שאין רבני. ירושלים בעצמם הביע
אלים את דברי הסניגוריה הנלהבים בינתר משמע תרמ"ג
באה"ק.

בין תרמ"ג בחסר ירושעתם של רבנים אלה את התיחר משתם
משתם התשמיטה. את נמצאו בקרוב מקום להת-
רבני ירושלים שאסרו כך עשו זאת משום מה ולא הזו
ילעצם האיכר לעבוד בשנת השמיטה אומר תרמ"ג: כי
עבל האמשמות שהופצו בחלקי העניין זה אין להן יסוד.
לרים עם הגדיב, והוא טוען כי אש אין מחרפם על הברון,

של הרמ"ג, מי שמעיין בפרשה זו לאחר עשרות שנים בלי כל אותה מרירות ובלי פניות יווכח לדעת באיזו מידה רבץ תהום בשאלה זו בין אנשי הישוב דאז ובין חובבי ציון. פינס גם הוא היה חובב ציון מובהק, וגם הוא לא ראה כל אסון בשביתת שנת השמיטה. לאנשי הארץ שרצו בתחייה רוחנית כשם שרצו בתחיית הארץ היה האיסור לעבוד בשנת השמיטה ברור לגמרי. ואולם למרבה הצער זיהו בגולה את רבני ירושלים הקנאים מן האסכולה של הרב דיסקין עם כל רבני ירושלים מסוגו של הרב סלאנט. ברור, שהחרדים הקנאים התנגדו לישוב הארץ, אלא שגם אז לא היו אלא מיעוט והרוב נהה אחרי הרב סלנט בירושלים ואחרי הרמ"ג ביהוד. אולם הקנאות פרצה לא אחת כל גדר וגרמה לאחת הסערות הקשות בתחילת ימי הישוב החדש, אף־על־פי שאם היו שוקלים בגולה את העניין לגופו ובלי לערבב בפרשה את כל מכלול היחסים עם הקנאים, אפשר שלא היו רואים בשביתת שנת השמיטה דבר נורא כל כך, כפי שרבים ראו זאת באותו זמן וכפי שרבים מכותבי הולדות חובבי ציון עוד רואים אותה היום.

יא. פטירתו של הרמ"ג. השפעתו

שלוש שנים אחר עלייתו לארץ חלה הרמ"ג בקדחת. ההתקפה נמשכה 24 שעות ואור ליום ו' כ"ה בחשון תרנ"ב נסתלק. אבל כבד השתרר על המושבות. אנשי עקרון באו ליהוד וביקשו לקחת את גופתו לקבורה בעקרון, אבל אנשי יהוד ופתח תקוה התנגדו לכך, ופרץ ריב ודברים בין שני הצדדים. לבסוף ויתרו אנשי עקרון והרמ"ג הובל לקבורות לבית־הקברות בפתח תקוה. בני יהוד, עקרון ופתח תקוה הובילו את המטה ברגל במשך שעתיים מבית המנוח עד מקום קבורתו. גם מיפו באו ללוויה כמה מחכמיה ועסקניה. יפו עטתה אבל. וכך מתאר "המגיד" במכתב מיפו מיום ט"ו בכסלו הרנ"ב את אישיותו של הנפטר הגדול:

"גדול היה המספד בירושלים על אבדן הגאון הגדול החכם המפורסם מוה"ר מרדכי גימפל יפה זצ"ל. המנוח היה מהיחידים השרידים בדור הזה אשר ה' קורא, אחד המרכזים אשר יאחדו תורה וחכמה, יראת ה' והשכלה יחד, אשר אין חזון כזה נפרץ הרבה בימינו אלה. הוא היה אחד העמודים אשר אהבת ישוב ארצנו תמוכה עליו, כי עינים רבות הביטו עליו ופיות רבים ייחלו למוצא פיו על דבר הרעיון הקדוש הזה".

"המליץ" פרסם מברק חתום בידי פינס וא. בן־טובים על פטירת הרמ"ג: "אבדה גדולה אבדה כנסת ישראל!" ו"הצפירה" של נחום סוקולוב (משנת תרנ"ד) כותב עליו:

"הגאון המנוח הזה אשר היה אחד מעמודי התורה בדורנו וראש המדברים בכל שאלה בדת, היה גם הגדול בחובבי ציון, ועוד שנים רבות לפני התפשט הרעיון הזה בעם כתב הוא מא־

עיון תהיה ציון בכך שהוא לא אחת את שמו של תלמידו ר.

מרים וגרצים בתלמוד, לתציר ולעורר את האהבה לעבודת האדמה על ידי יצירה, וכאשר תחלו תמשובות לניסוד וייסוד לבו המתור לצאת לפעולות, עזב את כסא הרבנות ויסע לארץ הקודש ויבחר למושב לו את תקלונית הקטנה ומובל משם הוא ומובל מכל יום ולילה בתורת ה' והיה כאחד מפרחי הקטנה ומובל משם הוא ומובל מכל תבלי העולם, ואך הספרים היו שעשועיו ותחכמה הגיגו. אליו פנו מקרוב ומרחוק בכל דבר דת ודין ובכל דבר הקשה, והוא השיבלה הגי- דעתו תיתה לקן ולמשקולת. תמנה אתה גם את תמשלה הגי- רופה וזיה סובל ונושא ונותן באהבה גם עם אלה אשר הלבו לזום היום. הוא נתן אמרי שפר בשפה קלטנו ודבריו יאצלו עליהם חותם תום ותמוך ויפעלו על לב קוראיהם פעולת נועם ונחת.

"תמליץ" קתה: תרם תמנה לנו תמנו לא תמנה באהבתו תמנה על מצבתו של תרמ"ג בפתח תקוה תקדש:

"כאן תמצבה תואת כי פה תנוחה עצמות איש אלקים קדוש ותרב"ב תגאב"ה".

עם פטירתו של תרמ"ג וחורת התושבים לפתח תקוה בא תמורבן על יחוד ותיא נעזובה אלים תישוב גדל ופרי תלומוד תיו של תרמ"ג תתגשם. במרוצת הזמן ראו בו אחד התלוצים תראשונים של התנועה הציונית ושל התיתשבות התקלאית בא- רץ, על שום פעילותו הציונית רבת הפנים שם מתמת ומקמת "תמליץ" קתה: תרם תנאב"ה".

כל מקוראיו, תלמידיו וקרוביו של תרמ"ג היו קשורים בו- בקשר אישי חזק. אך ישנה עדות אחת (אב טיפוס — קליטר).

שלא בצדק — ש. י. ל. גורדון שמרו "קנוי של ה' היה ר' יוסף־יצחק שמעוני בתור

תנוי" בתור. תרב"ב תנצב"ה".

תרמ"ב תנצב"ה".

ויעל מסערה תשמימה לחסות בצל שדי ביום ה' כ"ה מרחשון

זמליוית תשמימה על המשבות תורות לבניהם דרך ה', במצות אורו לאויר על תארץ תשבחה שתה שם שגים שם, יש בה בתוך לו את שמה יחוד לשבת בו באהל תבחרו בו יצא שמש תאיש באחרית ימיו אל תקדש ובחיבתו לישוב תארץ ועלה תאיש מו"ה דובער צ"ל אשר שימש בתרבות בערי דרעמשען ותאוצאצ בתדיות ליתמו שפם את שארית יחוד תבחרו בתרב תרב תאון תגדול צדיק יסוד עולם מו"ה מרדכי גימפל תתרב

תמנה תמצבה תואת כי פה תנוחה עצמות איש אלקים קדוש על מצבתו של תרמ"ג בפתח תקוה נרשם:

"כאן תמצבה תואת כי פה תנוחה עצמות איש אלקים קדוש תרמ"ג תנצב"ה".

נוסף לכך, יוסף־יצחק שמעוני (אב טיפוס — קליטר).

יותר מאותר היה מקובי אדמה ליד, יפו בתליותו של תרב שמואל מלאזוב מתיר תקלאי בכל נסיי- תמצטרפים לתרב קליטר ולר' יהודה־לוי אלקלעי בכל נסיו- נותיהם ופעולותיהם למען תישוב וכן היה מביו תחבורה ש- ביסמה לקנות את אדמת יריחו למטרות ישוב תקלאי. במלב תרב שמואל מלאזוב היה יפו בתליותו של תרב יחר מקובי אדמה ליד, יפו בתליותו של תרב שמואל מלאזוב היה מביו תחבורה ש- נוסף לכך, יוסף־יצחק שמעוני (אב טיפוס — קליטר).

שלא בצדק — ש. י. ל. גורדון שמרו "קנוי של ה' היה ר' יוסף־יצחק שמעוני בתור

תנוי" בתור. תרב"ב תנצב"ה".

כל מקוראיו, תלמידיו וקרוביו של תרמ"ג היו קשורים בו- בקשר אישי חזק. אך ישנה עדות אחת (אב טיפוס — קליטר).

מרים וגרצים בתלמוד, לתציר ולעורר את האהבה לעבודת האדמה על ידי יצירה, וכאשר תחלו תמשובות לניסוד וייסוד לבו המתור לצאת לפעולות, עזב את כסא הרבנות ויסע לארץ תקודש ויבחר למושב לו את תקלונית הקטנה ומובל משם הוא ומובל מכל יום ולילה בתורת ה' והיה כאחד מפרחי הקטנה ומובל משם הוא ומובל מכל תבלי העולם, ואך הספרים היו שעשועיו ותחכמה הגיגו. אליו פנו מקרוב ומרחוק בכל דבר דת ודין ובכל דבר הקשה, והוא השיבלה הגי- דעתו תיתה לקן ולמשקולת. תמנה אתה גם את תמשלה הגי- רופה וזיה סובל ונושא ונותן באהבה גם עם אלה אשר הלבו לזום היום. הוא נתן אמרי שפר בשפה קלטנו ודבריו יאצלו עליהם חותם תום ותמוך ויפעלו על לב קוראיהם פעולת נועם ונחת.

"תמליץ" קתה: תרם תנמה לנו תמנו לא תמנה באהבתו תמנה על מצבתו של תרמ"ג בפתח תקוה נרשם:

"כאן תמצבה תואת כי פה תנוחה עצמות איש אלקים קדוש תרמ"ג תנצב"ה".

עם פטירתו של תרמ"ג וחורת התושבים לפתח תקוה בא תמורבן על יחוד ותיא נעזובה אלים תישוב גדל ופרי תלומוד תיו של תרמ"ג תתגשם. במרוצת הזמן ראו בו אחד התלוצים תראשונים של התנועה הציונית ושל התיתשבות התקלאית בא- רץ, על שום פעילותו הציונית רבת הפנים שם מתמת ומקמת "תמליץ" קתה: תרם תנאב"ה".

כל מקוראיו, תלמידיו וקרוביו של תרמ"ג היו קשורים בו- בקשר אישי חזק. אך ישנה עדות אחת (אב טיפוס — קליטר).

מרים וגרצים בתלמוד, לתציר ולעורר את האהבה לעבודת האדמה על ידי יצירה, וכאשר תחלו תמשובות לניסוד וייסוד לבו המתור לצאת לפעולות, עזב את כסא הרבנות ויסע לארץ תקודש ויבחר למושב לו את תקלונית הקטנה ומובל משם הוא ומובל מכל יום ולילה בתורת ה' והיה כאחד מפרחי הקטנה ומובל משם הוא ומובל מכל תבלי העולם, ואך הספרים היו שעשועיו ותחכמה הגיגו. אליו פנו מקרוב ומרחוק בכל דבר דת ודין ובכל דבר הקשה, והוא השיבלה הגי- דעתו תיתה לקן ולמשקולת. תמנה אתה גם את תמשלה הגי- רופה וזיה סובל ונושא ונותן באהבה גם עם אלה אשר הלבו לזום היום. הוא נתן אמרי שפר בשפה קלטנו ודבריו יאצלו עליהם חותם תום ותמוך ויפעלו על לב קוראיהם פעולת נועם ונחת.

"תמליץ" קתה: תרם תנמה לנו תמנו לא תמנה באהבתו תמנה על מצבתו של תרמ"ג בפתח תקוה נרשם:

"כאן תמצבה תואת כי פה תנוחה עצמות איש אלקים קדוש תרמ"ג תנצב"ה".

עם פטירתו של תרמ"ג וחורת התושבים לפתח תקוה בא תמורבן על יחוד ותיא נעזובה אלים תישוב גדל ופרי תלומוד תיו של תרמ"ג תתגשם. במרוצת הזמן ראו בו אחד התלוצים תראשונים של התנועה הציונית ושל התיתשבות התקלאית בא- רץ, על שום פעילותו הציונית רבת הפנים שם מתמת ומקמת "תמליץ" קתה: תרם תנאב"ה".

כל מקוראיו, תלמידיו וקרוביו של תרמ"ג היו קשורים בו- בקשר אישי חזק. אך ישנה עדות אחת (אב טיפוס — קליטר).

שלא בצדק — ש. י. ל. גורדון שמרו "קנוי של ה' היה ר' יוסף־יצחק שמעוני בתור

תנוי" בתור. תרב"ב תנצב"ה".

תרמ"ב תנצב"ה".

ויעל מסערה תשמימה לחסות בצל שדי ביום ה' כ"ה מרחשון

זמליוית תשמימה על המשבות תורות לבניהם דרך ה', במצות אורו לאויר על תארץ תשבחה שתה שם שגים שם, יש בה בתוך לו את שמה יחוד לשבת בו באהל תבחרו בו יצא שמש תאיש באחרית ימיו אל תקדש ובחיבתו לישוב תארץ ועלה תאיש מו"ה דובער צ"ל אשר שימש בתרבות בערי דרעמשען ותאוצאצ בתדיות ליתמו שפם את שארית יחוד תבחרו בתרב תרב תאון תגדול צדיק יסוד עולם מו"ה מרדכי גימפל תתרב

תמנה תמצבה תואת כי פה תנוחה עצמות איש אלקים קדוש

נא זכות הדם [עם הדם בעם] אשר יקנו ל' ל' ולזרעו אחריו ברית כהונת עולם" (שמות כ"ט, ט'). — — — ובמקום אחר: "ויקח משה מן הדם אשר על המזבח ויתן על תנוך אזן אהרן הימנית ועל בהן ידו הימנית ועל בהן רגלו הימנית" (ויקרא ח', כ"ד). — — — ובמקום אחר: "ויקח משה מן השמן ומן הדם אשר על המזבח והזה אל אהרן אל בגדיו אתו ואת בגדיו ואתו ואת בני אהרן ואת בגדי בניו אתו" (שם, ל'). — — — ובמקום אחר: "ויקח משה את הדם ויזרק על העם ויאמר הנה דם הברית אשר כרת ה' עמכם על כל הדברים האלה" (שמות כ"ד, ח'). — — — ובמקום אחר: "ויקח משה את עצמות יוסף עמו כי השבע השביע את בני ישראל לאמר פקד יפקד אלהים אתכם והעליתם את עצמותי מזה אתכם" (שמות י"ג, י"ט

יב. מפי העם

לשם שלימות התמונה ליקטנו דברים המיוחדים לרמ"ג. דברים אלה עשויים להאיר אור נוסף על אישיותו ודמותו.

הרב יהודה ליב מימון מביא בספרו שרי המאה"* :

בהיותו לומד בישיבת וולוזין נחשב הרמ"ג לחריף ומחודד יותר מכל חבריו בישיבה. כשהגיע יום הפורים נתנו בו חבריו את עינם לבחור אותו ל"רב של פורים" — מנהג וולוזינאי מובהק שהונהג ע"י ר' חיים, מייסד הישיבה. לפי מנהג זה היה נבחר מבין תלמידי הישיבה "ריש מתיבתא" ליום אחד במקום הריש מתיבתא האמיתי שהיה "מתפטר". הנבחר היה רשאי לבקר את מעשי הרב ולהגיד מה שברצונו למנהלי הישיבה. בתור "רב של פורים" היו בוחרים את התלמיד החריף והשנון ביותר ו"בכתב הרבנות" היה כתוב כי "האי רב דחד יומא" וכי כל תורותיו ודרשותיו צריכות להיות רק ל"חדודי דעלמא" בלי שום קורטוב של אמת. כשנבחר מרדכי גימפל כ"רב של פורים" התאספו כל התלמידים וביניהם ראש הישיבה ר' יצחק מוולוזין, והוא הרב דפורים "נכשל" והגיד "פילפול עמוק, חד וחלק, לתרץ קושיה אחת שהקשה מן הירושלמי על הרמב"ם — והפילפול היה קרוב לאמת. התלמידים פנו ל-ראש הישיבה, ר' יצחק, ותבעו לדין את ה"רב של פורים" אשר שינה את התנאי שהתנו עמו שאסור לו להגיד שיעור שיש בו אף מקצת אמת; אבל ר' יצחק שגם הוא שמע את הפילפול הזה חייך ואמר.

* כרך ה' ע' 278 ואילך.

— אמנם כן, הפילפול כשהוא לעצמו, תורת האמת טבועה עליו, אבל דא עקא: הרמב"ם והירושלמי, שעליהם נבנה הפילפול ה"מיתי" הזה, גם שניהם לא היו ולא נבראו, אלא נוצרו במוחו של הרב לפורים, החריף והשנון הזה...

על תקיפותו של הרמ"ג אנו שומעים ממקורות שונים, אולם, דוגמא טובה נמצא בסיפור של הרב מימון:

בעיר רוזינוי היה ראש קהל, יהודי יודע תורה ויחד עם זה גם לדבר ולכתוב רוסית ומשום זה מצא חן בעיני הרשות. פקידי הממשלה היו לפרקים נשמעים לתביעותיו ובקשותיו לטובת בני הקהילה, אבל יחד עם זאת להיוודע מפיו מה שנעשה בתוך הקהל, בין הסוחרים והחנונים היהודים. לאט לאט התרגל ראש קהל זה למסור ממונם של ישראל או גופם לנכרים. יהודי רוזינוי התחילו לפחד מפניו וגם התאוננו לפני ר' מרדכי גימפל על ראש הקהל שנהפך למלשין ומוסר. רבי מרדכי גימפל החליט להזמין אליו את ראש הקהל ולברר אתו רכות וגם קשות. בני ביתו רצו להשפיע עליו כי לא יתערב בדבר, מכיון שראש הקהל הוא גבר אלם, אימתו מוטלת על כל העיר, ומסוגל הוא לירד לחייו של הרב, אבל רבי מרדכי גימפל סירב לשמוע לעצת בני ביתו וידידו, הוא אמר להם: "בתורתנו כתוב: 'לא תגורו מפני איש' ומכאן אזהרה לכל רב בישראל שלא ירא ולא יפחד מפני איש, אבל באיזה איש הכתוב מדבר? האם מפני פלוני החייט או הסנדלר, עניים מרודים, מדוכאים ברודם, צריך הרב להראות את מידת תקיפותו וגבורתו? אלא בודאי אין הכתוב מדבר אלא באיש תקיף כמו ראש הקהל, שהוא יכול להחציף פנים כלפי הרב וגם לירד לחייו — כלפי איש כזה באה האזהרה 'לא תגורו'".

כך שלח את שמשו והזמין אליו את ראש הקהל. ר' מרדכי גימפל התחיל לדבר אתו על מה שהבריות מספרים עליו, אבל הלה ניסה בראשונה להכחיש את הדברים. רק לאחר שהרב הזכיר לו מעשים ועובדות שריח מלשינות נודף מהם, העמיד ראש הקהל פנים תמהות מביעות רוגז וקצף ואמר: "תמה אני על כבוד הרב שהוא קורא לזה 'מלשינות', והלא יודעים אנו מפי חכמי התלמוד כי דינא דמלכותא דינא, וכמדומני שמחוייב

ברוסיה הצארית, במדינה שהשלטון בה הוא בלתי מוגבל ושיתוף
ר' מרדכי גימפל פיים בהיפה כלפי ראש הקהל: "אנו חיים
ראשי".

אפילו יום אחד כאשר לוט בתי המפיים הוא שמפה ויעשב ב-
מלך? זה פעשתי את מהשקה מכפר פלוני הוא אמרו "יעמ פלוניתני
הוא נסע עם בני ביתו לעיר לחוג את החג "יעמ פלוני מיתי מיתם
עמה והיהודי: "כא אתוני הפריץ, הג זה הוא חג יהודי מיתם

אני למדינת ממשלה כי פלוני או אלמוני עובר על חוקי המ-
דינה או מעצרים עליהם".

ר' מרדכי גימפל המפיקו, כבש את כעסו שתסס בקרב לבו
וויעוותיך בחוקי הממשלה עדיין לא שכחת חומש עם פירוש
והחזיר לו בנחת: "חושבני כי למרות עסקיך בצרכי הקהילה
אמת יש בזה כוונה עמוקה: המחוב מעיד (שם י"ג י"א) כי
ישוב בשער סדום" כותב רש"י — "יעש כתיב (בראשית י"ח, א') "ילום
רש"י בוראי וכך אתה כי על המתנב (בראשית י"ח, א') "ילום
אמנם יש בזה רעים ותמאים, וגמון הדבר שגם חוקי המדינה
של סדום היו רעים ותמאים, חוקים בלתי חוקיים. שאדם יישר
אי אפשר היה לו להתקיים בהם: ומעתה הלא יש מקום להת-
פלא איך באמת היו יכולים לחיות בסדום תחת ממשלת זדון
וחוקי רשע. אבל התשובה היא פשוטה: כשם שהחוקים היו
בלתי חוקיים כך גם פקידי הממשלה של סדום התנהגו שלא
על פי החוק. שוחד וראי כסף היו מעלימים את עיניהם,
וכל איש היה יכול לעשות הישר בעיניו נגד חוקי סדום הממ-
חלו. כבר מצאנו לאברהם אבינו שהשתמש בשביל מסחר
כסא הממשלה והיו משתמשים אנשים אלה לסדום כאשר
שלטים: אבל יש חיים כאלה היו יכולים להמשך בשעה שעל
וקין — מקום להתמשך ולעבור על החוקים המעיקים שלפי
שר היה למשתו לחיות ולהתקיים בתנאים כאלה ושוב אי אפ-
כותא היא וצריכים למלא אותי החוקי הממשלה, ושוב אי אפ-
צריכים היו להפוך את סדום לאלתר באותו יום. מכיון שלפי
החוקים הבלתי חוקיים של סדום אי אפשר היה להתקיים
אפילו יום אחד, כאשר לוט בני הבפיים הוא שמפה ויעשב ב-
ראשי".

ימימה ומשנות דור ודור. אבל אין לו זמן קבוע. היום חוגג מושקה את החג הזה, ויכול להיות כי בעוד ימים או שבועות אחוג אני ועוד יהודי חגנו זה, "זמן פליטתנו"...

ור' מרדכי גימפל סיים את דרשתו: "אחי האהובים, כל יהודי ויהודי כשהוא בגולה, אסור לו לשכוח, כי בזמן מן הז־מנים יצטרך חלילה הוא ל"חוגג" את "זמן פליטתנו" ועליו להכין לו מקום מפלט ומקלט בארץ מולדתנו, שכך אמרו חכ־מינו (תורת כהנים, פרשת בחוקותי) על הכתוב (ויקרא כ"ו ה') 'וישבתם לבטח בארצכם' — בארצכם אתם יושבים לבטח ולא מחוצה לה..."

ר' יוסף הלוי, אב"ד בתל אביב־יפו שהיה מתלמידיו של הרמ"ג ביהוד, מספר כי הרמ"ג אמר פעם: "הציוני הראשון מי היה? ביסמארק, כי בשנאת היהודים שלו גרם להגברת הרעיון של ישוב ארץ ישראל".

אחד מחובבי ציון זאב פראנקפלד סיפר לר' מאיר ברלין* שכאשר עלה הרמ"ג לארץ החליט ללכת ולסייר את המושבות העבריות שרק שנים מועטות לפני עלייתו התחילו בהקמתם. בדרך סיורו סר גם לראשון לציון שהיתה מוחזקת בשעתה פרוצה בדברים שבין אדם למקום. עם כניסתו אליה אמר הרב: "אלמנה חצופה...ברוך מציב גבול אלמנה"...

* עי' ב"שרי המאה" כרך ה' בפרק על הרמ"ג.

מדבריו מעניני ארץ ישראל

א. "בשם אלהינו נדגול"

אחי! הלא ידעתם גם שמעתם כי זה שמונים שנה ויותר אשר הגאון הגדול הצדיק מוהר"ר ר' חיים מוולאזין זצ"ל בעזר גדולי הדור החל ביסוד המעלה לייסד ישוב בארצנו הקדושה ועל פיו נסעו כמה מגדולי היראים, והמה היו הראשונים לשבת בירושלים, ואח"כ החל לעוררם למקנה שדות וכרמים לקיים מצות התלויות בארץ, ואחר סילוקו של אותו צדיק החל רוח ה' לפעום בלב גדולי הגאונים הצדיקים רבי עקיבא איגר זצ"ל ורבי משה סופר זצ"ל, ואחריהם החזיקו הגאונים רבי צבי הירש קאלישר ורבי אליהו מגריידיץ ז"ל וחבריהם, כולם עור־רו ע"ד ישוב ארצנו השוממה מבלי בניה וזרים אוכלים אותה ופרי הארץ הטובה למלחה תחת יושביה פראי־אדם, ולעומתם החלה גם חברת אדירי עם ואצילי ישורון חברת כי"ח להיטיב פניה לארצנו ולתת גאולה לארץ לבקש עזרתה ועזרת היוש־בים בקודש. ואמנם רבות בשנים היה קול דודנו דופק על פתחי לבבנו על־ידי גדולי הדורות לאמר: שובו שובו בית ישראל, שובו אל אדמתכם לעבדה ולשמרה. עשו כיתות, קב־צו עליה חברים, אבל לדאבון לבבנו אין אומר ודברים לבוא אל הקודש לא נשמע קולם ולא השמיע הד־קול מאחינו בני־ישראל אשר נרדמו בחיק השעה אשר שיחקה להם ותיישנם על ברכיה ושנתם ערבה להם, וכל העם אשר ארץ מגוריהם חלצה שד להניקם מתנובת מתקה היו אחינו בני־ישראל כחול־מים חלום ארוך. כמה זמנים חלפו, שנים ושמיטין עפו באין מקיץ ואין מתעורר בצדק לקול הקורא בערים ודופק בשערים,

וכל עוד שהראה להם הזמן פנים שוחקות וישראל עושה חיל — פנה עורף לארץ מגורי אבותיו ויעזבה ככלי אין חפץ בו. הגאונים הצדיקים נאספו אל עמם. חברת כי"ח התנהגה בעצלתיים, וגם לפעולתה לא היו ידים, וגם בפעולתה לטובת אה"ק לא היה כל רוח חיים. פתאום ראינו: חדשה נהיתה ותרעיש ותרגיז ארץ. כל שכנינו בגדו בנו, הפך לבם לשנוא עמנו ולמצוא עונותינו ולקפח מחיתנו, הטובים והאוהבים היו לנו לאויבים; ואחרי כי כן איפוא אחינו, נחפשה דרכינו ונחקורה על מה המכות האלה אשר הוכו אחינו בבית מאהביהם? ובשל מי ומה כל הרעות האלה? מדוע התהפך עלינו בלהות ואחרי כי הרכיב ישרון על במתי ארץ וישיבם עם נדיבים, שרים ופרתמים, מדוע השליך משמים ארץ תפארת ישראל, השפילם עד עפר לדוש ויתנם לחרפה ולגידופים ולשמצה בקמיהם — מגור מסביב?

ועתה שמעו נא אחינו אשר חכמים הגידו מאז לא כיחדו מאבותינו, כי בכל העתים והזמנים אשר התעוררה שאלת ארצנו הקדושה להזכירנו מה חובותינו ומה יפה לנו ולא עשינו את המוטל עלינו להשיב בניה אל חיקה, וציון היא דורש אין לה בזמן דבעי דרישה, ויהי בזאת קצף על ישראל, וכמו בדור המדבר, במאסם בארץ המדה גרמו בכייה להם לדורותם, כן בכל דור ודור אם שכחנו חיבת ארצנו היינו שכוחים ועזובים גם אנחנו, כי אז היינו כמרחקים את הקץ אשר השביענו על זה להיות כצבאות או כאילות השדה, וכדברי חז"ל: התיר דמם כצבאות וכאילות השדה, התיר ממונם של שוכחי ארץ חמדה. ולבד שבועת צורנו ית"ש נשבענו גם אנחנו בדמעות עיגינו בשבתנו על נהרות בבל: "אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני", ועל כן נוכל להבין כי אחרי קולות אשר ברמה נשמעו, קול ה' בהדר אשר קרא לעמנו, עם בני ישראל, על ידי גדולי הדורות השכם ושלוח יותר מיובל שנים, קרא לנו ולא שמענו, לזאת עתה נתן ה' קולו קול עוז, קול ה' בכח, קול ה' שובר ארזים ומפרק ערים, קול ה' בעמו הוא נשפט יתן קולו על חילו לאמר: לא כן בני, לא זאת המנוחה, סולו סולו מסילה לאלקינו! קול קורא: פנו דרך, אמרו לערי יהודה הנה בניך,

דרשו שלום הארץ, זרעו שדות ונטעו כרמים; ועל כי לא שמענו אליה עד כה בהתחננה, על כן באו אלינו כתומם כל אלה להעירנו משנתנו, לחיות זרע וקציר, לא נתפלא על דברות קדשם: האם על פרט עוון בשב ואל תעשה גדול עוונגו מנשוא יותר מעל כמה מצוות שונות שאדם דש בעשייתן בפועל?

כי דעו נא אחי, כי לא נחשב עוון זה בעיני השי"ת כפרט אחד, רק כעניין הכולל כל התורה והמצוות כולן, וידוע מה שאמרו בספרי על הפסוק "וירשתם אותה וישבתם בה ושמרת לעשותם" — "שקולה ישיבת ארץ־ישראל ככל התורה". ובתוספתא פ"ה דע"ז: "ישיבת ארץ־ישראל שקולה כנגד כל המצות". ובגמרא איתא: "הדר בחוץ־לארץ דומה כמי שאין לו אלוה". ובירושלמי פ"ו דנדרים: "חביבה עלי כת קטנה שבארץ־ישראל מסנהדרי גדולה שבחו"ל". ואין להתפלא על זה, כי השגחת השי"ת עליה, כמ"ש: עיני ה' בה מראשית השנה וגו' וע"כ תפעל על יושביה להעלותם במעלות התורה והמצוות, וגם במידות ארז"ל בנדרים כ"ב: "לב רגז בבבל כתיב ולא בארץ־ישראל"; ובעד אשנבי אמרות חז"ל הנפוצים נראת גודל קדושת הארץ ומעלתה בעיניהם בכל הפרטים.

חננו עפר ארצה באמרם: "כל המהלך ד' אמות בארץ־ישראל יש לו חלק לעוה"ב"; רצו אבניה באמרם: "הוה מתקן מתקלא ומנשקי כיפי דעכו"; עשו פלס ומשקל לרוח המרחף עליה באמרם: "אוירא דארץ־ישראל מחכים". ומה גם בהלכות הנוגעות למעשה הוקירו ישיבת ארץ־ישראל ובשביל קניית קרקע כל שהוא לזריעה או לבניין התירו שבות בשבת לכתוב ע"י עכו"ם ולהעלות בערכאות לחזק קיום המכירה; אם יברח עבד לארץ־ישראל ישב כבן־חורין; איש או אשה אשר יחפצו לעלות לארץ־ישראל ידם על העליונה, וכל זה הוא לכל הרוצה רק לקבוע לו דירה שם ואף כי בקיום מצוות התלויות בארץ למי שזיכהו ה' ית"ש לזרוע ולנטוע — כי גדול ערכו מאד, אשרי הזוכה ויגיע לכך!

ולזה אין להתפלא על דברות הראשונים, כי יקנא ה' לארצו הנחמדה ויתבע עלבונה מידנו, צדיק הוא ה' על כל הבא עלינו, כי העוינו מסילות עד כה ואנחנו ואבותינו שגינו, בושנו כאד

בן מצאתי את עצמי מחויב להודיע גם לעתי גם לעת כמה מח-
דים בידים תרוצות, כל אלה אני כותב במשכנתי ומצפן לפני

כי עזבון מארצנו השלטו מפשטניות, ואני לבנים הנדרשים
מאחזות אבותיהם ומשכנן צורנו ית"ש, הפרט כי בזה הם
מדוקים גאולתנו ופדות נפשנו, כמ"ש בסנהדרין צ"ת: "אין
לך קץ מגולה מזה — האתם תירי שישראל עתידים ליתן
תמאת לעמי ישראל כי קרוב לבוא גאולה", ולא יצאנו ידי חובתנו
ום לא כמוהלה עליהם גמלנו לה" האדץ שומעת תחת כל ישו-
שמים אלה לעמי ישראל מתנדד, לציון ישאלו דרך הנה פניהם מוצ-
לוהם אהבה לעמנו ולארצנו, ומים שם עד המכחו; שמעו
דות, מכנה האדץ ומגירות שמעגו ממורת האדץ, חברות רבות
שמעגו ישראל מתנדד, לציון ישאלו דרך הנה פניהם מוצ-
לוהם אהבה לעמנו ולארצנו, ומים שם עד המכחו; שמעו
אחד יש לנו עתה בנגיי לבבנו, כי בצר להם לאחינו התעוררה
"שמעו עליה אויבכם", והיא מחכה לתגיקנו רבים ממלציה
ותשפיע חלבה להשביענו ממוכה", ואחינו לא שמעו לבנו לה-
ביה זולתנו, וכי יעבדוה זרים לא תנו חילה להם, כמ"ש:
ום לא כמוהלה עליהם גמלנו לה" האדץ שומעת תחת כל ישו-
תמאת לעמי ישראל כי קרוב לבוא גאולה", ולא יצאנו ידי חובתנו
לך קץ מגולה מזה — האתם תירי שישראל עתידים ליתן
מדוקים גאולתנו ופדות נפשנו, כמ"ש בסנהדרין צ"ת: "אין
מאחזות אבותיהם ומשכנן צורנו ית"ש, הפרט כי בזה הם
בי עזבון מארצנו השלטו מפשטניות, ואני לבנים הנדרשים

ב. "לארץ אשר נתתי לו"

(נדפס בספר "שבת ציון" תרים)

ר. א. י. פלאקי, ורשה תרים)

ובל פרוטה ופרוטה מצטרפת לחשבון גדול.

בחתמים נדבת נדבת מסת כמה שיוכל, ישראל-ישראל. צ"כ מי לה', לעמו ולארצו זה או מדי יתן יזו
לעשות ארץ-ישראל. צ"כ מי לה', לעמו ולארצו זה או מדי יתן יזו
ועל-כן אנו מזמינים לנשתדל בכיוון חברים, עתים ומקומים
ויסחרה ועשו להם בתים, בתי מלאכה ובתי מסחר וקניין —
לעבוד אדמתה" וגם התעשירים גלוי בלב שלים, המה, יבוו בארץ
בני-ישראל מדלת עתם יחתרו בכל עוז לשוב אל ארץ אבותיהם
נוכחו אחינו לדעת כי מאחזינו בני-ישראל עתה, ורבים מאחינו
לעזוב שדות ולהתישב עם רבים מאחזינו בני-ישראל עתה,
התעוררו לשאת בעול הגאולה, חברות רבות
דות, מכנה האדץ ומגירות שמעגו ממורת האדץ, חברות רבות
שמעגו ישראל מתנדד, לציון ישאלו דרך הנה פניהם מוצ-
לוהם אהבה לעמנו ולארצנו, ומים שם עד המכחו; שמעו
אחד יש לנו עתה בנגיי לבבנו, כי בצר להם לאחינו התעוררה
"שמעו עליה אויבכם", והיא מחכה לתגיקנו רבים ממלציה
ותשפיע חלבה להשביענו ממוכה", ואחינו לא שמעו לבנו לה-
ביה זולתנו, וכי יעבדוה זרים לא תנו חילה להם, כמ"ש:
ום לא כמוהלה עליהם גמלנו לה" האדץ שומעת תחת כל ישו-
תמאת לעמי ישראל כי קרוב לבוא גאולה", ולא יצאנו ידי חובתנו
לך קץ מגולה מזה — האתם תירי שישראל עתידים ליתן
מדוקים גאולתנו ופדות נפשנו, כמ"ש בסנהדרין צ"ת: "אין
מאחזות אבותיהם ומשכנן צורנו ית"ש, הפרט כי בזה הם
בי עזבון מארצנו השלטו מפשטניות, ואני לבנים הנדרשים

בן מצאתי את עצמי מחויב להודיע גם לעתי גם לעת כמה מח-
דים בידים תרוצות, כל אלה אני כותב במשכנתי ומצפן לפני

1 הרב משה אליעזרי

דיבה אשר אנשי ישמעאל לעמו ולארצו. ועוד נעמיק הדיבר הזה. הנה מתחילה נתחיל לדבר על

אנכי סבורני בכל אלה. אשר אתם לא אלבי אך עתה לתשובה, וראוני לנפשי מתחבטה בהתלבטויות ולבקשו לכבי להגיד נגדה גא את כלכל אשר אמר אני אתכם כי אולי עתה אמרתי כי לא עת לתשובה, וראוני לנפשי מתחבטה בהתלבטויות ולבקשו לכבי להגיד נגדה גא את כלכל אשר אמר אני אתכם כי אולי

כתי"ר ומי מהמתם יודע כמו כבודו בעצמו יודע גם לתקיר

עניינים תגליים: קיום אומתנו ותנו יחד, אף גם מי יודע מה יגידו הגויים הבאים בארץ המזרח לאחינו הגרים המאים כי אנו מתחבטים אלא מפני שאנו מתחבטים בהתלבטויות ולבקשו לכבי להגיד נגדה גא את כלכל אשר אמר אני אתכם כי אולי

כתי"ר, ומי מהמתם יודע כמו כבודו בעצמו יודע גם לתקיר

אנכי סבורני בכל אלה. אשר אתם לא אלבי אך עתה לתשובה, וראוני לנפשי מתחבטה בהתלבטויות ולבקשו לכבי להגיד נגדה גא את כלכל אשר אמר אני אתכם כי אולי

עתה אמרתי כי לא עת לתשובה, וראוני לנפשי מתחבטה בהתלבטויות ולבקשו לכבי להגיד נגדה גא את כלכל אשר אמר אני אתכם כי אולי

כתי"ר, ומי מהמתם יודע כמו כבודו בעצמו יודע גם לתקיר

עניינים תגליים: קיום אומתנו ותנו יחד, אף גם מי יודע מה יגידו הגויים הבאים בארץ המזרח לאחינו הגרים המאים כי אנו מתחבטים בהתלבטויות ולבקשו לכבי להגיד נגדה גא את כלכל אשר אמר אני אתכם כי אולי

1 הרב משה אליעזרי

דיבה אשר אנשי ישמעאל לעמו ולארצו. ועוד נעמיק הדיבר הזה. הנה מתחילה נתחיל לדבר על

יצא שמצה על ידי ואפרש שיחתי: אנכי מאז דבקות נפשי בה-
שם ומצליח לעבוד עד זמנה ועד חתם בהם יחיו אנכי אם אלא ישוע
-חבה שמכם על עמדו וכאשר שם, כי מאז אתם מכיתם שמכבר כלה
ותניחו שמם לראשים מאוחדים שם שמאחר עם לחתם שמכם מצוה
יקפיד תדע שתשוע ומאז אני שיחד שגם על זה לא יפיק,
שמאלתו כי אם עיי יוכלתו עוד לדעתו ואלי על זה שמאל
שמחתי יו כי אם חמיכם שמה אבל לא עיכה יוכן לחם כי לחם שיחי אם
אוון שמייד הגיד לחם כי הגם שמא ואוב
הנוגע לעצמי מצאתי את כמה מעשבי עקלון וסיפרו לי אנשים בעניין
ובירח כסלו תורתם והנראתם.

לי"ת ולישוחת מחתם צבא לבל תנוגע
משמח בתוך הם בלבם כי הצדק אתם חשיחם עמה לבל תנוגע
מוד לשמשתות כתורה אשר יורו לני רבי מקום מהם עבדיו לשי-
-לשי. מהם ולא יהיה יבי הגיד יכי כי" עליהו לחם לחתנתו ומי מ
הגיליונים עמ"ש שמשתות כעי נשמעו שמשתות אשר רוסמלים
מאלה חוסמת לום שמשתות לחם מאלה שמחים אשר מאלה
הם הם אלי ל"צמחת שמשת שמשת עמם נפש מעניין לחם
מחם מאלה שמשתות השמשתות גם מסעי לאלי"ק התראיתי מהם
באותם ומגדלים שמשתות השמשתות גם דרך מסעי לאלי"ק התראיתי את
לחוה יפו עלי"ק חובה קי"ת חובה הם מיכם עמם גם לפני ראש השנה
בזה יאלי שמחתיכם אנו לי"ת עמשת שמשת לחם שמשת שמשת אלי
מיכה הקבלה קבוצת עמיכם שמשת שמשת בזה"ג ואלוהיא את ר-
בקיץ העבר הקפתי מכתבים עם כמה רבנים כי אך
שם.
שמח שאלה מצות עמם כמה אמרו שמשמה מהלכתה"
אחרי שמחת מצות ומקיימי הדת שמחת בכל נפשי אשיחה
עמנו עובדים אדמת קדש ופוליטים שדורות בכל כי בני
לישם על שמחת לעבדה ולשמחת ומאז זכיון לחזות כי בני
רון (יצא מהרה מקום) שמעובו אדמתם בזה"ל לעלות לאלי"ק
יצא שמצה על ידי ואפרש שיחתי: אנכי מאז דבקות נפשי בה-

שמח ומהו שמאל לעבודה שמח נמה שמח שלחו לעורר לבב אלא
אלא מפני שכל רצונם שמח נמה שמח ירושלים בהל כי ח"י תורה (ב)
שמח.
ומאז ירושלים עלי"ק ח"י.
ורחמים שמח שמשמחת שמחתם מצוה מצוה אסור שמצוה אשר
מחכלות שיצאו מאמתים יודעים להמוה לבבו ולחתרת אשר
רצה על שמעם בקול מאמרי אות"ק אשר שלא מצאו תורה
ומרוח רחמים ומסך לבלי לראות אחינו מישרים, שאו תרפה
שמח יבוא מכם יבוא ומרוח שמחת שמחת שמחת מכם (א)
לכם מאמשמח עליהם ומלכות יהודי לבני שמאמת תמן קולה ומאדץ נשמע אמרתה" מעון שלחו
מעמד, שיחת.
ואחר נצעת סיפור דבריהם כמיתון בלי המי שמעת נפשם בקרבם
לחתלם אך חלחם יבוא ובני שם חלחם בקרבם
ליהוה פרצתה תאבדון על ידי תאבדון לחלק לחם בצדקה תאבדון ח"ת ועתה
ממונים עדבו לחשים תחלואה את ח"ת ועתה לחם ומלכות
תשוך מה בזה, ועל"ת לא תשיבו פני עצמו, ואחר אשר כמה
לעשות אחת שמח על לא עלה על נצע מי ומי שיחה אחת שמח
שחי, שמח לחם לחתם חמיכם. או שמע עמו הזה מאמם מקומות. מאוני יהושלים שמיחו לחם חמיכם אחדים עמה על
הבנו הבנו שהוא שמבוקות שמבוקות לחתי כי ישיגו ולחלאה לעת
ומה בעלי חתם נבדים יעצתי לחתי כי ישיגו ולחלאה לעת
תאותים דמה ולא מצאו עצה לעורם, ואנכי בראוני את כמה
לעתרם, מי יודע למתי יתעוררו לשלוח, וכי יש בם
אלו אכל לחי ואף כי איה נבדים שלחו לעורר לבב אנכי

הרבה מגאוני חו"ל שהסכימו כן, ואף כי בהיותם בקירוב מקום ונודע להם מרוב הקולוניסטין שאדרבא האדמה צריכה שביתה, ומכל שכן כי אין אסון חלילה אם לא יעבדו בשנה ז', ואך בשקר השמיעו קולי קולות, כי השמירה בשביעית נוגע לסכנת נפשות, אשר רק עפי"ז נמצאו כמה גאונים בחו"ל להקל מעט בזה בשבתם בריחוק מקום.

(ג) ובעניין הנוגע ליישוב הארץ אם כי לב הרה"ג מירושלים לבם דוי מאד על מנהגי קלות ראש בדת קדשינו, שהביאו רבים מבני המושבות אתם מארצם וממאנים לעזבם עד היום, בכ"ז אינם מתנגדים חלילה לעיקר הרעיון ורבים מהם גם לבם נהון-לו, ובכל נפשם מתאוים לראות בני עמנו הישרים יושבים על אדמתם בעבודת שדה וכרם ומקיימי מצוות התלויות בארץ, ומכל שכן כי חלילה להם לחבל תחבולות להפר מחשבות בעלי הישוב. כן בהנוגע להנדיב שיחי', כל גאוני וחכמי ירושלם יחיו מכירים טובותיו וחסדיו לעם ה' ולארצו, ובהיותו לפני שנתיים בעה"ק, והואיל הנדיב לכבד לכבוד הגאון ר' שמואל סלאנט שיחי' לבוא בצל קורתו נתן לו הגהרש"ס שי' תודה בשם כל חכמי וגדולי אה"ק על חסדיו להקולוניסטין, ורק הזכיר לפניו שיזרז לכל יושביהם לשמור היהדות, והנדיב שיחי' השיבו כי כן מזהיר ומצוה וכן ישמור תמיד לזרז על שמירת חוקי הדת והיהדות, ועד הנה מצטערים רבני ירושלם מכל הדברים שנגרמו נגד בבוד הנדיב שיחי' בכה"ע שונים נגד רצונם ודעתם.

ובחתימת מכתבי הנני מגיד, כי אחר כל אלה אם תחשבו מכל מקום לעזול מה שהלוו הממונים לבני עקרון הסך המצער הזה, תדעו כי זה היתה הצעתי ועצתי, ואך אתי תלין משוגתי, ואם כי אבקש לתן גם אותי לזכות, כי אהבתי הישוב גם מאז, וגם היושבים על התורה והעבודה כי צדקו יחדו, ואם הוא לא נכון בעיניכם, לא לפשע ועוון תחשבו רק לשגגה. עכ"פ אחי חדלו לכם מלשלח לשונכם ברעה לחשוב על גדולי ישראל תועה, ועלי, אם כי גם תדברו תאשימו ותלעיזו כרצונכם, לא אשים אל לבי גם לקרותם, ולא אענה על ריב, כי מעתה אשובה למעוני ומושבי הקטן, הרחק מאדם ומעיר זולת, וגם הפעם

היו דברי רק לאשר מצאתי דברי לחובה, כי אולי בשלי כל הסער הזה, להרעיש על עה"ק ורבניה חנם, ואשר אדמה בלוית האמת ישוב גם השלום, והאמת והשלום תאהבו, ואני שלום כי אדבר, שלום לרחוק ולקרוב, כנפש אחיכם המצפה לישועת ישראל ולנחמת ציון וירושלם.

(נדפס פעה"ק ירושלם ת"ו בר"ח מנחם תרמ"ם
בדפוס הרי"ד סאלאמן נ"י)

ביבליוגרפיה ומקורות

פרק א'

עלית הפרושים:

ש. א. הורודצקי, עולי ציון, ע' 195 ; יצחק ורפל, לתולדות הקהלה האשכנזית בא"י — ירושלים תרצ"ט ; ר' מרדכי גימפל יפה, "בשם אלהינו נדגול", שיבת ציון, בעריכת י. א. סלוצקי, תרנ"א.

ישיבת וולוז'ין:

הרב מ. ברלין — "מוולוזין עד ירושלים" — חלק א', ת"א תרצ"ה ; מ. י. ברדיצבסקי, תולדות ישיבת וולוזין, "האסיף" שנה ב' (תרמ"ז) ; ש. להובר, ח. נ. ביאליק, הרצאת דביר, כרך א' ; יצחק ריבקינד, הישיבה בוולוזין והתחיה הלאומית, "התורן" תרפ"ג, ע' 10 ; י. ניסנבוים, עלי חלדי (זכרונות), תרפ"ט ; מ. קרונה, הרב מאיר בר אילן, ירושלים תשי"ד, ע' 16—18 ; ד"ר י. קלויזנר, האגודה החשאית "נס ציונה" בוולוזין, מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ד ; בית ישראל בפולין, כרך ב' ע' 30 ואילך ; ש. ל. ציטרון, מלחמת הדינסטיות בוולוזין, רשומות א' (סריה ראשונה).

פרק ב'

אבי הרמ"ג — ר' דוב בער אוטיאנר:

הרב י. ל. מימון — שרי המאה, כרך ב' פרק כ"ו, ע' 190—191 ; שם הגדולים החדש ; מס. 16.

על הרמ"ג:

אנציקלופדיה של חלוצי הישוב, כרך א' (תדהר) ע' 350 ; "זכרון־נות מרדכי" — וארשה תרע"ג ; פישל פינס — "הספד מר" — וארשה תרע"ג (נספח ל"זכרונות מרדכי" הנ"ל) ; הרב מימון, "אנשים של צורה", ע' פ"ה—צ"א, ירושלים תש"ו ; "שרי המאה", חלק חמישי ע'

277—285 ; גליון "במישור" שנה ג' גליון פ"ז, כ"ד בחשון תש"ב (מוקדש כולו לחמשים שנה לפטירת הרמ"ג) ; י. ניסנבוים, הדת והת־חיה הלאומית, ע' קכו—קכח ; מ. צ. נריה, לתולדות הרמ"ג יפה, "במישור" גליון צ"ג (שנה ג') ; י. מ. פינס, "ילדי רוחי" חלק ב' ע' 115 ; 117—119 ; ש. ל. ציטרון, לקסיקון ציוני, ע' 272.

על רוזינוי:

י. מ. פינס, תולדותי, בנין הארץ, חלק א' ע' 3 (תרצ"ט).

פרק ג'

התזכיר למונטיפיורי נדפס ב"זכרונות מרדכי" ע' 30—40 ; עי' גם י. קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך ג' ע' 197—198 ; למצב יהודי רוסיה, י. קלוזנר, שם, ע' 1—14.

פרק ד'

ג. קצנלסון, המלחמה הספרותית בין החרדים והמשכילים, הוצאת "דביר" 1954, ע' 76 ואילך ; י. קלוזנר, היסטוריה של הספרות העב־רית, כרך ד' (ספר שני) ע' 230—233 ; "המליץ" 1869 גליון 23 ; 24 ; 25 ; "הלבנון", 1869 גל. 20, 21.

פרק ה'

המכתב של הרמ"ג לברונים גינצבורג נדפס ב"זכרונות מרדכי" ע' 21—29.

פרק ו'

על רצ"ה קלישר עי' "כתבים ציוניים" בעריכת ד"ר י. קלויזנר, ירוש־לים תש"ו ; על הרמ"ג וקלישר ע"י שם, ע' שמ"ה, שמ"ח.

על יחסו של הרמ"ג לרמב"ן, עי' הקדמה של הרב יעקב ואלק — נכד הרמ"ג — לספרו של הרמ"ג על פירוש הרמב"ן על התורה, ירו־שלים, תשי"ד.

מאמרו של הרמ"ג "בשם אלהינו נדגול" נדפס ב"שיבת ציון" חלק א' בעריכת א. י. סלוצקי, בעמ' 14—16 ; המכתב לד"ר מאיר להמן, שם, חלק שני. עי' גם מכתב הרמ"ג בענין מזכרת משה מונטיפיורי בספר "יוסף חן" לר' נתן פרידלנד, ווארשא 1878.

פרק ז'

על עלית אכרי עקרון ופעולת הרמ"ג עי' בספר "יסוד המעלה" מאת יחיאל ברי"ל, מגנצא, תרמ"ג ; פעמי הגאולה מאת א. צנציפר (רפא־

לי) ע' 58 ; אנציקלופדיה של תדהר, כרך א' ע' 404 ; ספר הציונות כרך ב'.

פרק ח'

בדבר אסיפת ביאליסטוק, עי' יהודה אפל "ראשית התחיה", ת"א תרצ"ו ע' 351—354 ; א. מ. גניחובסקי "גאון המחשבה הציונית", "אזכרה" לרב א. י. הכהן קוק ז"ל, כרך ג', ע' תצ"א.

פרק ט'

מכתבו של הרב לובוצקי מפאריז נדפס במאמרו של הרב מימון על הרב שמואל מוהילבר, בספר "אנשים של צורה", ע' ל"ז—ל"ח ; צוואת הרמ"ג נדפסה ב"זכרונות מרדכי" ע' 56—62 ; על נסיעת הרמ"ג לא"ר עי' י. יפה "מימי האביב" (פרקי זכרונות) ; מכתבו הראשון של הרמ"ג מהארץ לחתנו הרב צ. ה. וואלק — הועתק בכ"י של מסתו על הרמ"ג "תכלת מרדכי" (לא נדפסה) ; מאמר ממצה על הרמ"ג בא"י ע"י י. ריבלין, "הרמ"ג בא"י", (גליון "במישור" פ"ז, שנה ג') : הקטע על יהוד מצוטט מהספר "בכור מכורה" מאת שמעון קושניר ע' 20 ; כן עי' מאמרו של הנ"ל על יהוד בספר "כובשים ובונים" בהוצאת מועצת פועלי פתח תקוה תשי"ד ע' 149 ; על הקשר בין ירושלים ויהוד עי' ב"לוח ירושלים" תשי"ב (בעריכת ברינקר) מאמרו של י. ריבלין, ע' קס"ו—קסט ; על החיים ביהוד יש חומר רב גם במכתבי הרמ"ג מיהוד לבן אחיו ברוך יפה, בירושלים (ארכיון הרמ"ג השייך לכותב המחברת הזו ונמצא בפקדון בארכיון הציוני המרכזי). דברי ר' פישל פינס כולם מ"הספד מר" הנ"ל ; מכתבו של ר' יחיאל מיכל פינס לנצי"ב מוולוזין, עי' "בנין הארץ", כרך ב' ע' 168 ; על יהוד עי' גם בספר היובל לפתח תקוה (החדש) ע' 96 ואילך ; 109 ואילך, 115 ; 219 ואילך. חומר רב על אותם הימים בספרו של איש יהוד ר' מרדכי דיסקין "מאמר מרדכי" (ירושלים תרע"ב) — על הרמ"ג בעיקר בע' נ"ב, ס"ג, ס"ו, ע"א ; "דברי מרדכי" (ירושלים תרמ"ט) בעיקר עמ' כ' נ"ב.

פרק י'

פרופ' ריבלין, במאמרו "במישור", גליון פז, תש"ב ; דרויאנוב "כתבים לתולדות חבת ציון", כרכים ב', ג' (עי' במפתח) ; י. אפל, "בתוך ראשית התחיה" ע' 279—354 ; "המליץ 1889 גליונות 184—186 ; לילינבלום "דרך לעבור גאולים" ; דינבורג חבת ציון ; ציטרון, חבת ציון, ע' 353—354.

פרק י"א

פטירת הרמ"ג : המגיד תרנ"ב גליון 48, 50 ; המליץ, תרנ"ב ע' 257, 272 ; האסיף תרנ"ד ; על יחס הרמ"ג לפינס ע"י גאולה בת יהודה י". מ. פינס" תשי"ד, ע' 6—7 ; י. קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך ה', בפרק על פינס ; "ילדי רוחי" ע' 115—117 ; "בנין הארץ" ע' 168 ; על ר' פישל לאפין עי' חוברת של ר' פנחס גראייבסקי, ירושלים תרצ"ב, כתבים ציוניים לקלישר ואנציקלופדיה של תדהר כרך א' ע' 337 ; על ר' יוסף זכריה שטרן עי' ב. יפה, "יבנה", ספר שלישי, תש"ב ע' 153 ; חוברת של הרב ז. א. רבינר בהוצאת "דמויות" תש"ג. מכתבו של הרב קוק וצ"ל לרמ"ג נדפס באגרות הראי"ה כרך א' אגרת א'.

* * *

תודת המחבר שלוחה לרב צבי יהודה קוק שעבר על הכ"י והעיר הערות השובות ; פרופ' י. ריבלין, ד"ר י. קלויזנר וד"ר ג. אלקושי על עזרתם הרבה בקשר לכתיבת עבודה זו.